

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА
МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

**НИЗОМИЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ
ПЕДАГОГИКА УНИВЕРСИТЕТИ**

ТОШКЕНТ МОЛИЯ ИНСТИТУТИ

Р.Расулов, Н.Хусанов, Қ.Мўйдинов

**«НУТҚ МАДАНИЯТИ ВА
НОТИҚЛИК САНЪАТИ»
(ўқув қўлланма)**

**Тошкент
“ЎҚИШ-МОЛИҲА”
2006**

Р.Расулов, Н.Хусанов, Қ.Мўйдинов. Нутқ маданияти ва нотиклик санъати. Ўқув қўлланма. Т.: “IQTISOD-MOLIYA”, 2006. 132 бет.

Қўлланмада нутқ маданияти, нутқнинг коммуникатив сифатлари, тил ва нутқ, адабий тил, услубшунослик ҳамда терминология кабилар ҳақида фикр юритилади. Шунингдек, ишда нотиклик санъатига оид маълумотлар ҳам берилиб, улар амалий машғулотлар билан мустаҳкамланади, халқ оғзаки ижодидан намуналар келтирилади.

Буюк алломаларнинг нотиклик санъатига бўлган қарашлари ҳам китобдан жой олган.

Ўқув қўлланма нутқ маданияти муаммолари билан шуғулланувчи ва қизиқувчи барча соҳа вакилларига мўлжалланган.

Тошкент Молия институти қошидаги Олий ўқув юртлараро илмий-услубий кенгашнинг 2006 йил 27 мартдаги йиғилиши қарорига кўра ўқув қўлланма сифатида chop этишга қарор қилинган.

Тақризчилар: филология фанлари номзоди,
доцент С.Мухамедова
филология фанлари номзоди,
доцент Ў.Лафасов

© “IQTISOD-MOLIYA”, 2006

Шевашунос олим проф. А.Шерматов хотирасига бағишлаймиз.

Кириш

Ўзбек халқи таълим - тарбияга оид бой меросга эга бўлиб, авлодларда ватанпарварлик, инсонпарварлик, камтарлик, меҳнатсеварлик, дўстлик, меҳр-оқибат, биродарлик, одоблилик каби умуминсоний фазилатларни тарбиялаб келган. Шарқ мутафаккирларининг таълим - тарбияга оид асарлари ҳам ана шу мероснинг туб негизини ташкил этади.

Мустақиллик туфайли халқимиз дунёга юз тутди ва жаҳон бизни таниди. Биз тарихимизга, маданиятимизга янгича назар билан қарай бошладик ҳамда ўз ечимини кутаётган муаммоларни ижобий ҳал қилишга киришдик.

Барча соҳалар сингари она тилимиз ва у билан боғлиқ муаммолар ҳам аста-секин ечимини топмоқда. Хусусан, нутқ маданиятига доир масалаларни ҳал қилишда тилшунос олимларимизнинг меҳнатлари, изланишлари таҳсинга лойиқдир.

Нутқ маданияти жамият маданий тараққиёти, миллат маънавий камолотининг муҳим белгисидир. Мамлакатимизда маънавий-маърифий ислохотлар давлат сиёсатининг устувор йўналиши деб эълон қилинган бугунги кунда нутқ маданияти масалалари ҳар қачонгидан ҳам долзарблик касб этмоқда.

Республикамизнинг «Давлат тили» ҳақидаги қонуни, «Таълим тўғрисида»ги қонуни, «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» ва бошқа ҳужжатларда маънавий-маърифий тарбияга, тил масалаларига алоҳида эътибор берилган. Ҳар бир кадр, энг аввало, ўз она тилининг чинакам соҳиби бўлмоғи лозим. Президентимиз И.А.Каримов Ўзбекистон Республикаси Олий мажлисининг 1997 йил 29 августдаги IX сессиясида сўзлаган нутқида: «Ўз фикрини мутлақо мустақил, ўз она тилида равон, гўзал ва лўнда ифода эта олмайдиган мутахассисни, авваламбор, раҳбар курсида

утирганларни бугун тушуниш ҳам, оқлаш ҳам қийин» – деб таъкидлайди.¹

Нутқ маданияти ҳозирда тилшунослик фанининг долзарб муаммоларидан бири ҳисобланади. Бу муаммони ҳал этиш умуммаданиятимиз тараққиётида, шунингдек, олий мактабларда, ўрта махсус ўқув юртларида, ўрта мактабларда дарс ўтиш жараёнини янада яхшилаш, такомиллаштириш билан ҳам боғлиқ. Таъкидлаш керакки, бугунги кунда нутқ маданияти фанининг барча ўқув юртларида ўқитилиши қувонарлидир. Чунки нотқиқлик санъати сирларини билиш, ўрганиш барча соҳа вакиллари, мутахассислари учун, умуман, ҳар қандай маданиятли инсон учун ҳаётий зарурат деб ҳисобланиши керак. Ўзбек адабий тили ва унинг меъёрларини илмий жиҳатдан ўрганиш ҳам ўзбек нутқ маданияти соҳаси учун ниҳоятда муҳимдир. Адабий тилнинг ривожланиш қонуниятларини, адабий тил меъёрларининг умумий ҳолатини, ундаги тургун ва нотургун ҳодисаларни чуқурроқ текширмай туриб, адабий тил (нутқ) маданияти ҳақида гапириш мумкин эмас.

¹ И.А.Каримов Баркамол авлод - Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. -Т.: 1997, 9-бет.

«НУТҚ МАДАНИЯТИ ВА НОТИҚЛИК САНЪАТИ» КУРСИНИНГ МАҚСАД ВА ВАЗИФАЛАРИ

Нутқ маданияти ҳақидаги таълимот қадимги Рим ва Афинада шаклланган бўлса ҳам, унга қадар Миср, Ассирия, Вавилон ва Ҳиндистон каби мамлакатларда пайдо бўлганлиги нотиқлик санъати тажрибасидан маълум. Ушбу даврларда жамиятнинг ривожланиши, савдо - сотиқнинг, суд ишларининг ниҳоятда тараққий этиши нотиқликни санъат даражасига кўтарди. Чунки у пайтларда давлат арбобларининг обрў - эътибори ва юқори лавозимларга кўтарилиши, уларнинг нотиқлик маҳоратига ҳам боғлиқ бўлган. Нотиқлик санъати саркардалик маҳорати билан баробар даражада улуғланган.¹ Маъшур нотиқ Цицерон: «Тарихда ё яхши ҳарбий саркарда, ё яхши нотиқ бўлиш керак», деган экан. Бу гапда катта ҳикмат бор. Ҳарбий саркарданинг итоатида кўп сонли лашкар бўлишини тасаввур қилсак, бу сўз тасодифий ухшатиш эмаслигига амин бўламиз. Грек ва Рим нотиқлари Аристотель, Демосфен, Цицерон, Квинтилиан каби назариётчиларнинг ҳаётий тажрибалари ҳам бунга мисолдир. Улар кишилик жамиятида риторика ва нотиқлик санъатининг узига хос мактабини яратдилар. Цицероннинг «Нотиқлик ҳақида», «Нотиқ», «Брут» асарлари, Марк Фабий Квинтилианнинг «Нотиқ билими ҳақида», Аристотелнинг «Риторика» каби асарлари ҳам қадимги Греция ва Римда маданий нутқ, нотиқлик назарияси анча ривожланганлигини кўрсатади.

Урта Осиё маданияти тарихида ҳам нутқ маданияти узига хос мавқега эгадир. Шарқда, жумладан, Мовароуннаҳрда нотиқлик, воизлик, яъни ваъзхонлик «Қуръон»ни тарғиб қилиш билан муштарак ҳолда сўзнинг аҳамияти, маъноси ва ундан ўринли фойдаланиш борасида кўп яхши фикрлар айтилган. Ана шу нуқтаи назардан қаралса, «Нутқ одоби», «Муомала маданияти» номлари билан юритилиб келинган «нутқ маданияти» тушунчаси жуда қадимдан олимлар, зиёлиларнинг диққатини тортган: Абу Райхон Беруний, Абу Наср Форобий, Ибн Сино, Абу Абдуллоҳ Ал-Хоразмий, Маҳмуд Кошғарий, Маҳмуд Замахшарий, Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад

¹ Р.Қўнгулов, Э.Бегматов, Ё.Тоғжиев Нутқ маданияти ва услубият асослари. -Т.: 1992. 6-бет.

Югнакий, Суфи Оллоёр, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий каби улуг сиймолар нутқ одоби масалаларига, умуман, нутққа жиддий эътибор бериш билан бирга тилга, лугатга, грамматикага ва мантиқшуносликка оид асарлар ёзганлар. Буюк қомусий олим Беруний (973-1048) узининг «Геодезия» асарига ҳар бир фаннинг пайдо булиши ва тараққий этиши инсон ҳаётидаги зарурий эҳтиёжлар талаби билан юзага келишини айтади. Унингча, грамматика, аруз ва мантиқ фанлари ҳам шу эҳтиёжнинг ҳосиласидир.

Улуг ватандошимиз Абу Наср Форобий тўғри сўзлаш, тўғри мантиқий хулосалар чиқариш, мазмундор ва чиройли нутқ тузишда лексикология, грамматика ва мантиқнинг нақадар аҳамияти катталиги ҳақида шундай дейди: «Қандай қилиб таълим бериш ва таълим олиш, фикрни қандай ифодалаш, баён этиш, қандай сўраш ва қандай жавоб бериш (масаласи)га келганимизда, бу ҳақда билимларнинг энг биринчиси жисмларга ва ҳодисаларга исм берувчи тил ҳақидаги илмлар деб тасдиқлайман....».

Кайковус томонидан 1082-1083 йилларда яратилган, қадимги Шарқ педагогикасининг ажойиб асарларидан бири ҳисобланган «Қобуснома» да ҳам нутқ одоби ва маданияти ҳақида ибратомуз фикрлар айтилган. Асар 44 бобдан иборат бўлиб, унинг 6-, 7- боблари сўз одоби ҳақидадир. Муаллиф фарзандига қилган насиҳатлари орқали укувчини ёқимли, мулойим, уринли сўзлашга, беҳуда гапирмасликка ундайди. Сўзлаганда уйлаб, ҳар бир фикрдан келиб чиқадиган хулосани куз олдига келтириб, гапириш кераклигини, киши камтар бўлиши, узини халқ орасида оддий тутиши лозимлигини эслатиб, маҳмадоналик қилиш, кўп гапириш донолик белгиси эмаслигини шундай ифодалайди: «Эй фарзанд, агар ҳар нечаким суҳандон бўлсанг, ўзингни билгондан камроқ тутғил, то сўзлаш вақтида нодон ва бебурд бўлиб қолмағайсан. Кўб билиб, оз сўзлағил ва кам билиб кўп сўз демағил. Нима учунки, ақлсиз шундоқ киши бўладур - у кўб сўзлар. Дебдурларки, хомушлиқ саломатлик сабабидур, чунки кўб сўзлағучи оқил киши бўлса ҳам, авом уни ақлсиз дерлар».¹

¹ Кайковус «Қобуснома» -Т.: Ўқитувчи, 1986, 45-бет.

Улуғ шоир Юсуф Хос Ҳожиб туркий халқларнинг XII асрдаги ажойиб бадий ёдгорлиги бўлган «Қутадғу билиг» («Бахт келтирувчи билим») асарида сўзларни тўғри танлаш ва тўғри қўллаш ҳақида: «Билиб сўзласа сўз билиг саналур» деган эди. Қисқа сўзлаш, сўзларга иложи борича кўпроқ маъно юклаш ҳақида:

Угуш сўзлама сўз бирор сўзла оз,
Туман сўз тугунини бу бир сўзла ёз,

дейди. Мазмуни: сўзни кўп сўзлама, камроқ сўзла. Туман (минг) сўз тугунини шу бир сўз билан еч. Гапиришдан мақсад сўзловчи кўзда тутган нарса, ҳодиса, воқеаларни тингловчига тўғри, таъсирчан етказишдан иборат. Шундай экан, нутқнинг тўғрилиги, раволиги ва мантиқийлигига эришиш муҳим аҳамият касб этади. Мутафаккир сўзловчини тилнинг аҳамиятини тушунган ҳолда, ҳовлиқмасдан, сўзнинг маъноларини яхши англаб, нутқни раво қилиб тузишга чақиради.

Адиб Аҳмад Югнакий (XII-XIII) ҳам сўзлаганда нутқни ўйлаб, шошмасдан тузишга, кераксиз, ярамас сўзларни ишлатмасликка, мазмундор сўзлашга чақиради. Нотўғри тузилган нутқ туфайли кейин хижолат чекиб юрмагин, деб сўзловчини огоҳлантиради:

Ўқуб сўзла сўзни эва сўзлама,
Сўзунг кизла кедин, бошинг кизлама.

Мазмуни: (Сўзни ўқиб сўзла, шошиб гапирма, кераксиз ярамас сўзларни яшир, ярамас гапинг туфайли кейин бошингни яшириб юрма)¹.

Нутқ одоби деб юритилган қоида ва кўрсатмаларда содда ва ўринли гапириш, қисқа ва мазмундор сўзлаш, эзмалик, лақмаликни қоралаш, кексалар, устозлар олдида нутқ одобини сақлаш, тўғри, рост ва дадил гапириш, ёлгончилик, тилёғламаликни қоралаш ва бошқа шу каби мавзуларда сўз боради.

Ўрта Осиё нотиклигининг ўзига хос хусусиятлари шундан иборат эдики, у, энг аввало, ўша давр тузумининг

¹ Қаранг: Аҳмад Югнакий, Ҳибатула – ҳақойиқ. –Т. 1971, 78–бет.

манфаатларига хизмат қилар эди. Бу даврда нотиклик саънати усталарини надимлар, қиссагўйлар, масалгўйлар, бадиҳагўйлар, қироатхонлар, муаммогўйлар, воизлар, гўяндалар, маддоҳлар, қасидахонлар деб юритилиши ҳам ана шундан далолат беради. Аммо тилнинг яратувчиси халқ эканлигини ва унинг, энг аввало, халққа хизмат қилишини тўғри англовчи соғлом фикрли кишилар унинг ижтимоий моҳиятини доимо тўғри тушуниб келганлар. Навоийнинг давлат арбоби сифатида меҳнаткаш халқ олдида қилган чиқишлари, унинг тил ҳақида айтган фикрлари бунинг далилидир. Алишер Навоийнинг «Муҳокамат ул-луғатайн», «Маҳбуб ул-қулуб», «Назм ул-жавоҳир» асарлари ўзбек тилида нутқ тузишнинг гўзал намуналари бўлиши билан бирга унинг мукаммаллашишига ҳам катта ҳисса қўшди. У ўзининг «Маҳбуб ул-қулуб» асарида шундай дейди: «Тил мунча шараф била нутқнинг олатидур ва ҳам нутқдирки, гар нописанд зоҳир бўлса, тилнинг офатидур...»¹ яъни, тил шунча шарафи билан нутқнинг қуролидир, агар у ўринсиз ишлатилса, тилнинг офатидир.

Алишер Навоий майин, ёқимли, ширали овоз билан сўзлаш одоби ҳақида шундай ёзади: «Сўзни кунгунда пишқормагунча тилга келтирма, ҳарнаким кунгунда бўлса, тилга сурма». Мазмуни («Сўзни кунглингда пишитиб олмагунча, сўзлама, кунглингда булган ҳар қандай фикри ҳам айта берма»).

Ўзбек бадий нутқи тарихида Заҳириддин Муҳаммад Бобур алоҳида ўрин тутати. Шоирнинг назми ва «Бобурнома»си ўзбек нутқининг гўзал намуналаридир. Бобур узи ҳаммабоп ёзиш билан бирга бошқаларга ҳам шундай иш тутишни маслаҳат беради. Жумладан, ўгли Ҳумоюнга ёзган бир хатида бировга юборилган мактубни муаллифнинг ўзи бир неча бор ўқиб куришига, унинг равонлигига, сўзларнинг кўзда тутилган маънони тўғри акс эттирганлигига ишонч ҳосил қилганидан сўнг жўнатишга чақиради.

Кўринадики, Шарқ мутафаккирлари нотик олдида тилни пухта ўрганиш, унинг луғавий бойлиги ва грамматикасини пухта эгаллаш, мантиқли сўзлашни ўрганиш, нутқ-

¹ Алишер Навоий. Маҳбуб-ул қулуб. 14-том, -Т.: 1998, 94-бет.

ни ички (мазмун) ва ташқи (шакл) кўринишига бирдай эътибор бериш, гузал ва таъсирчан нутқ туза билиш, тил бойликларини мақсадга мувофиқ ҳамда уринли ишлатиш вазифаларини қўядилар ва уларнинг ижросини кузатадилар, чуқур таҳлил этадилар.

«Нутқ маданияти ва нотиклик санъати» фани ўзига хос амалий соҳа сифатида тилшуносликнинг назарий фанларидан олинган билимларга суянган ҳолда тўғри, таъсирли нутқ тузиш йўллариини ўргатади. У тил, тил меъёрлари, нутқ, нутқнинг сифатлари, нутқий услублар, нутқда учраши мумкин бўлган камчилик ва хатолар, нутқ талаффузига доир муаммолар юзасидан баҳс юритади.

«Нутқ маданияти ва нотиклик санъати» фани ўз текшириш объекти ва вазифаларига эга. Унинг текшириш предмети нутқнинг лисоний қурилиши, адабий тил меъёрлари ва нутқнинг коммуникатив (алоқа учун керакли) фазилатларидир. Нутқ маданияти назариясида тил меъёри марказий тушунча ҳисобланади. Тил маданиятининг асосий текшириш объекти адабий тил меъёрлари, асосий вазифаси эса ушбу меъёрдаги иккиланишларни бартараф этиш бўлмоғи керак.

«Нутқ маданияти ва нотиклик санъати» фани адабий тил меъёрларини, унинг тарихийлигини, тараққий этиб боришини ундаги баъзи бирликларнинг эскириши, улар ўрнида янги меъёрий бирликларнинг пайдо бўлишини кузатиб, қайд этиб боради. Бироқ бу фан адабий меъёрларни яратмайди, баъзи бир ҳодисаларни меъёр сифатида мажбуран киритмайди. Балки ўзбек миллий адабий тили фаолиятини, унинг ривожланишини кузатиб боради, объектив қонунларини кашф этади, шулар асосида тавсиялар беради.¹

«Нутқ маданияти ва нотиклик санъати» фани ҳозирги ўзбек адабий тилини ўрганар экан, шу адабий тил асосида вужудга келадиган барча нутқ турлари, адабий тилга асос бўлувчи халқ тили шевалари ҳам унинг объектига дахлдордир. Нутқ маданияти соҳаси адабиётшунослик, поэтика, эстетика, этика, педагогика, мантиқ, руҳшунослик, сиёсатшунослик соҳалари билан боғлиқ. Миллий

¹ Т.Қудратов. Нутқ маданияти асослари. Т.: Ўқитувчи, 1993, 15-16-бетлар.

мустақиллик мафкурасининг таркибий қисми ҳисобланмиш Давлат тили сиёсати ва унга оид ҳуқуқий ҳужжатлар нутқ маданиятининг асосий ашёларидандир. Нотиқлик ва воизлик санътига оид асарлар, ўзбек маданий нутқиغا асос бўлган миллий адабий мерос намуналари, ўзбек миллий ҳужжатчилиги ҳамда давлат тилида иш юритиш қонун – қоидалари мажмуаси нутқ маданияти фанининг асосий объектларидандир.

Кейинги йилларда олий ўқув юртларининг барча факультетларида «Нутқ маданияти ва нотиқлик санъати» фанининг ўқитилаётганлиги қувонарли ҳолдир. Ёш авлодни тарбиялашдек ўта масъулиятли вазифани ўз зиммасига олаётган талабанинг ўз фанини чуқур ўрганишининг ўзи етарли эмас. Чунки «ўқитувчининг нутқи ўтмас, ночор бўлса, унинг билими қанчалик чуқур ва тугал бўлмасин, ўзига ҳам азоб, ўқувчи шўрликка ҳам азоб. Она тилида пухта, лўнда ва ширадор нутқ туза олиш малакаси ва маҳорати математика ўқитувчиси учун ҳам, она тили ўқитувчиси учун ҳам бирдай зарурий фазилатдир. Ўқитувчи гўзал, ўзни ҳам, сўзни ҳам қийнамайдиган равон ва ифодаларга бой нутқи билан ўқувчиларни маҳлиё этиб, бермоқчи бўлган билимини ёш инсон шуурига осонлик билан олиб киради. Зотан, она тили миллий маънавиятимизнинг, дунёни теран идрок этишимизнинг заминидир».¹

Ҳозирги ўзбек адабий тилининг тўлиқ шаклланганлиги ва улкан ижтимоий вазифани бажараётганлиги айна ҳақақатдир. Бу тил халқимиз учун умумий тил сифатида шаклланди.

Ўзбек тилига давлат тили мақомининг берилиши Республикамизда давлат ишларининг, ўқиш-ўқитиш, таълим-тарбия, тарғибот-ташвиқот ишларининг шу тилда олиб борилиши учун жуда катта имконият яратди. Тилга бўлган муносабат тубдан ўзгарди, унинг барча имкониятларини ўрганиш ишлари кенг кўламда олиб борилмоқда. Айна вақтда, шуни ҳам айтиш жоизки, тилнинг ижтимоий вазифасининг бажарилиш даражасини белгиловчи омиллардан бири бўлмиш нутқ маданияти соҳасини чуқурроқ

¹ Н.Маҳмудов. Маърифат манзиллари. –Т. 1999. 28- бет.

урганиш олдимишга қўйилган муҳим масалалардан бири ҳисобланади. Чунки нутқимиздаги нуқсон ва камчиликларни бартараф қилиш, нутқ маданиятини ҳар қачонгидан ҳам яхшироқ ривожлантириш умумдавлат аҳамиятига эга бўлган сиёсий ва ижтимоий масаладир. Бу масала билан шуғулланиш ишига фақат тилшуносларгина эмас, республикамизда истиқомат қилувчи барча соҳа вакиллари эътибор беришлари мақсадга тўла мувофиқдир. Чунки, нутқ маданияти умуминсоний маданиятнинг таркибий қисми бўлиб, кишиларни юксак маданият соҳиби бўлишларини белгилайди. Бу масаланинг бир жиҳати бўлса, иккинчи жиҳати биз халқаро доирада икки қарама – қарши ижтимоий гуруҳ ўртасида мафкуравий кураш ниҳоятда кескинлашган бир даврда яшамоқдамиз. Бу нарса ҳам мафкуравий курашнинг асосий қуроли бўлган тилнинг ҳар қачонгидан ҳам ўткир ва кескин бўлишини тақозо этади. Президентимиз И.А.Каримов ҳам бунга алоҳида эътибор бериб шундай деган: «Гояга қарши фақат гоя, фикрга қарши фақат фикр, жаҳолатга қарши фақат маърифат билан баҳсга киришиш, олишиш мумкин».¹

«Ўқитувчи ва ўқувчи муносабатидаги мажбурий итоаткорлик ўрнини онгли интизом эгаллаши жуда қийин кечяпти. Ўқитувчининг бош вазифаси ўқувчиларда мустақил фикр юритиш кўникмаларини ҳосил қилишдан иборатлигини кўпинча яхши тушунамиз, лекин, афсуски, амалда, тажрибамизда унга риоя қилмаймиз.

Демократик жамиятда болалар, умуман, ҳар бир инсон эркин фикрлайдиган этиб тарбияланади. Агар болалар эркин фикрлашни урганмаса, берилган таълим самараси паст бўлиши муқаррар. Албатта, билим керак. Аммо билим уз йўлига. Мустақил фикрлаш ҳам катта бойлиқдир».²

Мактабда нутқ тадбиркорлигини сингдириш ўқитувчининг бош вазифасидир. У биринчи соатдан бошлаб то охириги машгулотгача ўқувчиларда нутқ маданияти (тадбиркорлиги)ни тарбиялашга хизмат қилиши керак.

Бошқача айтганда «Айни пайтда нутқий маданият тарбияси билан мактабдаги, ҳеч бир истисносиз, барча ўқув фанлари ҳам билвосита шуғулланиши керак.

¹ И.А.Каримов. Баркамол авлод орзуси. -Т. 2000. 35-бет.

² И.А.Каримов Ўша асар. 17-бет.

Математика бўладими, физика ёки тарих бўладими, ўқитувчи ўз нутқий маданияти билан намуна кўрсатиши, тегишли фан соҳасининг тугал тилини намойиш этиши ва шу йўл билан ўқувчидаги сўз сезгисига куч бериши мақсадга мувофиқ. Таълим амалиётида кўргазмалилик азалдан энг зарурий омил сифатида қараб келинади, шунинг учун ўқитувчи жуда кўп вақтини турли кўргазмали қуроолар тайёрлашга сарфлайди. Бу маъқул, аммо, унутмаслик керакки, нутқий маданиятни ўргатиш, чиройли сўз завқини ўстириш, умуман, тил эстетикаси тарбиясида, асосий, жонли кўргазмали қуроол ўқитувчининг ўзидир»,¹ унинг нуткидир, нутқ маънавиятидир.

Такрорлаш учун саволлар:

1. Нутқ маданияти ҳақидаги таълимот қаерда шакланган?
2. Шарқда нутқ маданияти масалалари билан шуғулланган мутафаккирлардан кимларни биласиз?
3. «Нутқ маданияти ва нотиклик санъати» фанининг мақсад ва вазифаси нималардан иборат?

Таянч тушунчалар

Нутқ - (арабча) фикрни сўз орқали ифодалаш.

Назм - (арабча) шеърий асар: шеърият жанри, шеър ўлчови.

Наср - (арабча) проза, прозаик асар, проза жанри.

Аруз-шеър тузилишида қисқа ва чўзиқ ҳижо (буғин)ларнинг маълум тартибда гуруҳланиб, такрорланиб келишига асосланган вазн системаси. Аруз вазни.

Мантиқ - (арабча) тафаккур шакли ва қонунлари ҳақидаги фан логика.

Маданият - (арабча) таълим - тарбиялилик ва зиёлилик.

¹ Н.Маҳмудов. Маърифат манзиллари. -Т.: 1999. 52 - бет.

НУТҚ МАДАНИЯТИ ВА АДАБИЙ МЕЪЁР. НУТҚИЙ МАЛАКА

Маданият тушунчаси ниҳоятда кенг бўлиб, у жамият ҳаёти ва фаолияти билан боғлиқ бўлган деярли барча жараёнларни, йўналишларни, ҳодисаларни қамраб олади.

Нутқ маданияти жамият ҳаётининг, жамият маданиятининг ўта муҳим. ажралмас таркибий қисми, муайян воқелиги, кўриниши сифатида алоҳида аҳамиятга эгадир. У фикр алмашиш муомила, сўзлаш каби кундалик, доимий, зарурий жараёнларни ўз ичига олади, уларни «бошқарадиган», улар орқали воқеликка айланади, таъсир қилиш қувватига эга бўлади.

Демак, нутқ маданияти нутқ билан, нутқ фаолияти билан бевосита боғлиқ экан, тил нима, нутқ нима деган саволларнинг келиб чиқиши мутлақо табиий ва мантиқийдир.

Тил ва нутқ ўзаро диалектик боғлиқ ижтимоий-тарихий, ижтимоий-психик ҳодисалар бўлиб, тил алоқа қуроли сифатида, нутқ эса алоқа усули сифатида мавжуддир.

Нутқ – бу тил деб аталувчи, ижтимоий-индивидуал ноёб қуролдан фойдаланиш жараёни, тил бирликлари, имкониятларининг объектив борлиқ, тафаккур ҳамда вазият билан ўзаро зарурий, доимий муносабатда намоён булишидир. Нутқ бу расмий тилдир. У кенг маънода сўзлардан, сўз бирикмалари ва гаплардан ташкил топади.

Маданий гапиришга интилиш тушунчаси барча халқларда қадимдан мавжуддир. Бу тушунча муайян лингвистик меъёрлар, этик ва эстетик талаблар билан алоқадор бўлган тушунчадир. Демак, нутқ маданияти тушунчаси ҳар бир халқ тили ва миллат маънавиятини белгиловчи (кўрсатувчи) этик ва эстетик категориядир, ҳодисадир.

Нутқ маданияти фақатгина адабий тилни онгли ва мақсадга мувофиқ меъёрлашга (уни қайта ишлаш ва бойитишга) қаратилган ҳаракатларгина эмас, балки миллатнинг умумий маданиятини кутариш, одамларга маълум «тил диди»ни тарбиялашга хизмат қилувчи фаолият ҳамдир.

Нутқ маданияти термини тилшунослиқда уч хил ҳодисани ифода этади:

- 1) маданий нутқнинг, яъни нутқий ҳодисанинг номи;
- 2) маданий нутқ тушунчаси билан боғлиқ ва нутқ маданияти деб юритилувчи илмий муаммонинг номи;
- 3) нутқ маданияти муаммоларини урганиш билан шугулланувчи соҳанинг, тилшунослик фани бўлимининг номи.

Келтирилган учта ҳодисанинг ҳар бири мураккаб кўринишларига, қирраларига эга, уларни бир-бири билан қориштирмаслик лозим.¹

Шундай қилиб:

1. Нутқ маданияти адабий тил ривожининг ўзига хос хусусиятларидан бири (Прага лингвистик мактаби).

2. Нутқ маданияти (тил маданияти) — бу адабий тил меъёрларининг шаклланиши ва силлиқланишига ёрдамлашишдан иборат бўлган фаолият, яъни тил ривожига онгли аралашувдир (Прага лингвистик мактаби).

3. Нутқ маданияти тилни, унинг қонун-қоидаларини онгли идрок қилиш, аниқ, равшан, ифодали нутқ туза олиш маҳоратидир (А.Гуревич ва б.).

4. Нутқ маданияти кишиларнинг узаро тўлиқ ва теран фикрлашиши, тилнинг барча имконият ва воситаларини пухта эгаллашидан иборатдир (Б.Н.Головин ва б.).

5. Нутқ маданияти фақат тўғри нутқгина эмас, балки уқувлилик ҳамда нутқий чечанлик ҳамдир (Г.О.Винокур ва б.).

6. Нутқ маданияти тил воситаларидан ўринли фойдаланган ҳолда мақсадга мувофиқ сўзлаш ва ёза олиш санъатидир. (А.И.Ефимов).

7. Нутқ маданияти бу, аввало, фикрлаш маданиятидир. (Д.Э.Розенталь ва бошқалар)

8. Миллий ўзига хослиги билан ҳам ажралиб турувчи нутқ маданий нутқдир. (М.Агафанова).²

Хулоса шуки, нутқ маданияти тилни – алоқа – аралашув қуролини ишлатишга бўлган муносабатдир. Тил вакилларида бу ноёб қуролнинг имкониятларига муносабат, уни ишлатишдаги бошқа омилар: тафаккур, онг,

¹ Э.Бегматов, А.Бобоева, М.Асомиддинова, Б.Умурқулов, Ўзбек нутқи маданияти очерклари. -Т.: 1998, 31 – бет.

² Э.Бегматов, А.Бобоева, М.Асомиддинова, Б.Умурқулов, Ўзбек нутқи маданияти очерклари. 45-бет.

борлиқ, турли вазият ва ҳолатлар, мақсадга бўлган муносабат қанчалик юқори савияда бўлса, нутқ маданияти ҳам шунчалик юқори савияда бўлади. Аксинча бўлса-чи, унда нутқ маданияти ҳам паст савияда бўлиши муқаррар.

Нутқ маданияти тўғрисида гап борар экан, табиийки, нутқда сузларнинг уринли ва уринсиз ишлатилиши тўғрисида ҳам баҳс боради. Қўлланган тил бирлигини тўғри ёки нотўғри дейилганда, албатта, маълум бир ўлчов (мезон) га асосланишимиз тайин. Мана шу ўлчов (мезон) тилшуносликда адабий тил меъёри деб юритилади.

Ҳар бир лаҳжанинг, сузлашув тилининг, адабий тилнинг ўз меъёрлари бўлганидек, нутқнинг алоҳида кўринишлари бўлган арголар, жаргонлар ҳам ўз меъёрига эга. Хусусий меъёрлар қуйидагича кўрсатилади: 1. Диалектал меъёр. 2. Сузлашув нутқи меъёри. 3. Арголар, жаргонлар меъёри. 4. Адабий тил меъёри (адабий меъёр).

Адабий меъёр. Маълум бир ҳудудда тарқалган узус имкониятлари уша ҳудудда яшовчи аҳоли учун истисносиз тушунарли бўлади, яъни алоқани енгил амалга оширишга имкон беради. Бу — тилнинг ўзи меъёрдан иборатлигини кўрсатади. Меъёр — тилнинг яшаш шаклидир.¹

Адабий меъёр узусга асосланади, ундан олинади. Адабий меъёр адабий тил билан бирга тугилади, бадиий адабиётнинг, халқ маданиятининг тараққиёти билан ривожланиб, ўз қонун-қоидаларини мустақкамлаб боради.

Адабий меъёр узусдан олинганлиги сабабли ҳамма учун тушунарли бўлади. Шунинг учун жамият тараққиётида муҳим аҳамият касб этади. Жамият аъзоларини уюштиришда, катта вазифаларга отлантиришда адабий тил, унинг меъёрлари жамият учун ниҳоятда зарурдир.²

Ўзбек адабий тили меъёрлари илмий асарларда қуйидагича тасниф қилинади:

1. Лексик - семантик меъёр.
2. Талаффуз – (орфоэпик) меъёр.
3. Ёзув (графика) меъёри.
4. Фонетик меъёр.
5. Акцентологик (урғуни тўғри қўллаш) меъёр.

¹ Т.Қудратов. Нутқ маданияти асослари. Т.: Ўқитувчи, 1993, 38-бет.

² Т.Қудратов. Нутқ маданияти асослари. Т.: Ўқитувчи, 1993, 40-бет.

6. Грамматик (морфологик ва синтактик) меъёр.
7. Сўз ясаиш меъёрлари.
8. Имловий меъёр.
9. Услубий меъёр
10. Пунктуацион меъёр.¹

Адабий меъёрнинг оғзаки ва ёзма кўринишлари мавжуд бўлиб, оғзаки адабий меъёрнинг ривожланишига халқ қизиқчилари, аскиячилари, латифагўй халқ шоир – бахшилари катта ҳисса қўшсалар, ёзма адабий меъёрнинг шаклланишида белгиланган ёзув шакли асосида ёзиб қолдириладиган ёзма адабиётнинг хизмати чексиздир. Умуман олганда, адабий тил меъёрини ўрганиш янги ҳодиса эмас. Тил меъёри ва адабий меъёр муаммо сифатида нутқ маданияти илмий соҳа деб тан олинганга қадар ҳам ўрганиб келинган. Адабий тил меъёри, унинг шаклланиш, ривожланиш, стабиллашув қонуниятлари-нутқ маданияти соҳасининг текшириш объекти ҳисобланади.

Нутқ маданияти соҳасининг адабий тил меъёрига ёндашуви қуйидаги хусусиятлари билан грамматик муносабатда фарқ қилади.

а) нутқ маданияти адабий тил меъёридаги ўзгариб, бузилиб турувчи нутқий нуқсонларни юзага келтирувчи хусусиятларни топиши ва уларни тузатишга интилиши лозим;

б) нутқ маданияти адабий тил меъёрини доимий ривожланиб, ўзгариб турувчи ҳодиса сифатида текшириши ва адабий тил меъёри системасидаги янги ҳолатларни, ўзгараётган, ўзгарган ҳолатларни, шунингдек, «ўлган», истеъмолдан чиққан ҳолатларни ҳисобга олиши керак.

в) нутқ маданияти адабий тил меъёри системасидаги қарама – қарши ҳолатларни белгилаши ҳамда тилнинг барча яруслари бўйича текшириши лозим².

Нутқ маданияти адабий меъёрни маълум мақсад билан, аниги маданий нутқнинг чегараси ва воситаларини аниқлаш мақсадида урғанади. Шу сабабли, нутқ маданияти соҳаси адабий тил ва унинг меъёрий системасини баҳолайди ва назорат қилади. Нутқ маданияти соҳаси

¹ Р.Қунгуров, Э.Бегматов, Ё.Тожиёв Нутқ маданияти ва услубият асослари. -Т.: 1992. 38-бет

² Р.Қунгуров, Э.Бегматов, Ё.Тожиёв Нутқ маданияти ва услубият асослари. -Т.: 1992. 39-бет.

адабий тилга ёндашади, яъни адабий тил ривожига онгли аралашади.

Маълумки, тилнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши жамият тараққиёти билан узвий боғлиқдир. У жамият тараққиёти, меҳнат фаолияти жараёнида юзага келадиган, фақат жамиятда, одамлар орасида мавжуд бўладиган ижтимоий ҳодисадир. Жамият ривожланган сари тил ҳам шаклланиб боради. Демакки, шу тилда сўзлашувчи миллатнинг маънавияти юксалиб, нутқий малакаси ортиб боради. Акс ҳолда тил таназзулга юз тутади. Бу эса нутқий малаканинг сўнишига, маънавиятнинг қашшоқланишига олиб келади.

Жамиятда яшаётган ҳар бир шахс алоҳида нутқ эгаси саналади. Лекин уларнинг ҳаммаси учун умумий бўлган нутқий қурол шу жамиятнинг ягона тили ҳисобланади.

Инсон нутқ фаолиятида адабий тил маданияти қоидаларини мукамал билгани ҳолда, айниқса, бадиий адабиётларни, газета ва журналларни ўқиши, радио ва телевидениени кузатиб бориши орқали ҳамда тинимсиз мустақил шугулланиши натижасида нутқий малакага эга бўлади.

Адабий тил маданиятини чуқур эгаллаган инсонгина нутқ маданиятига эга бўлади. Адабий тил маданиятини эгаллашда тилга булган эътибор, унга чинакам муҳаббат ва ҳурмат муҳим роль уйнайди. Адабий тил ва унинг меъёрларини шунчаки қизиқиш ёки у билан номигагина шугулланиш орқали эгаллаб бўлмайди.

Инсоннинг нутқ фаолияти уч кўринишда намоён бўлади.

Булар - сўзлаш, мутолаа қилиш ва эшитиш. Сўзлаш дейилганда, сўзловчининг маълумот, маслаҳат бериши, буюриши, ўзига номаълум бўлган нарсалар ҳақида сўраши тушунилади. Сўзлаганда сўзловчининг билими, маданияти, ахлоқи, одоби юзага чиқади. Сўзлашнинг монологик ва диалогик кўринишлари мавжуд.

Мутолаа қилиш ўқувчининг ёзма нутқ орқали асар муаллифи, образлари билан мулоқоти дир. Мутолаа туфайли ёзма нутқда акс этган воқеа - ҳодисадан хабардор бўлади.

Ўрта мактабда таълим олаётган ёшларни, яъни, жамиятнинг янги ижтимоий кучларини етиштиришда ўқитувчи масъул ҳисобланади. Жамият ўқитувчининг қўлига ёш авлодни, яъни ўз келажagini ишониб топширади. Унинг камол топишида ўқитувчининг нутқи ута муҳимдир. Демак, ўқитувчилик касби инсонпарварлик, ватанпарварлик, юксак маданият билан бирга юқори даражадаги нутқий малакага ҳам эга бўлишини талаб қилади.

Такрорлаш учун саволлар:

1. Нутқ маданияти нима?
2. Тил маданияти билан нутқ маданияти қайси жиҳатларига кўра ўзаро фарқ қилади?
3. Адабий меъёр нима? У нимага асосланади?
4. Нутқий малакага қандай эришиш мумкин?

Таянч тушунчалар

1. Морфема – (грекча) тилшуносликка оид термин бўлиб, сўзнинг маъно англатувчи, бошқа маъноли қисмларга бўлинмайдиган қисми (ёки бўлаги) (ўзак морфема, аффиксал морфема).

2. Жаргон – (французча) бирор ижтимоий гуруҳнинг ўзига хос ва ўзигагина тушунарли бўлган, бошқалар тушунмайдиган ясама тили.

3. Узус-бирор тил жамоасида тил системасида мавжуд бўлган имкониятларнинг фойдаланиб келинаётган қисми узус дейилади. Узус бир тилни бошқасидан ажратиб турадиган шартларни ҳам, тилнинг ички меъёрларини ҳам ўз ичига олади.¹

¹ Т.Қудратов. Нутқ маданияти асослари. Т.: Ўқитувчи, 1993, 36-бет.

ЎЗБЕК АДАБИЙ ТИЛИ ВА НУТҚ МАДАНИЯТИ

Ҳозирги замон ўзбек тилининг фонетик, лексик, грамматик, орфоэпик ҳамда орфографик, имловий меъёрларининг нисбатан мукамал шакланганлиги ўзбек тили маданиятининг улкан ютуғидир.

Ҳеч шубҳасиз айтиш мумкинки, ўзбек тили энг бой, энг тараққий этган тиллардан бири бўлиб, ўз шаклланиш, ривожланиш тарихига эга.

Ўзбек адабий тили олимлар, зиёлилар, адибларнинг оғзаки ва ёзма адабиётнинг асосий ижодкорлари бўлган халқимизнинг асрлар оша машаққатли меҳнати, тилга сайқал бериши, уни чуқур ўрганиши борасидаги хизматлари эвазига туркий тиллар оиласида ўзига хос мавқега эга бўлди. Бу тилда жуда кўп ўлмас бадиий асарлар, илмий тадқиқотлар яратилди. Бу ҳам ўзбек тилининг маданий тиллар қаторидан ўрин олишини таъминлади.

Қадимдан маълумки, тил энг муҳим алоқа-аралашув, фикр алмашув қуролидир. Бу қурол қатор бошқа вазифаларни ҳам бажаради: у ёки бу халқ тарихи ёки умуман воқелик ҳақида хабар беради, уларни авлоддан - авлодга етказиши, кишилар онига таъсир этади, эстетик завқ бағишлайди. Шунингдек, у билим бериш ёки билим олиш қуроли ҳамдир.

Ана шундай қатор вазифаларни бажарувчи ҳамда функционал имконияти янада ортиб бораётган бу қуролнинг - ўзбек адабий тилининг ишлатилиши, унинг қай даражада сайқал топганлиги, ўткирлиги, муайян вазифани бажаришга хосланганлиги, тузилиши, моҳияти билан шаклининг мутаносиблиги, гўзал ва ихчамлиги кабилар унинг қудратли маданий қурол эканлигини кўрсатади. Қуролни яратиш ва унга сайқал бериш эса шу тилга мансуб бўлган халқ вакиларининг, зиёлилар, адиблар, шу қуролни ишлатишга эҳтиёжи бор бўлган барча кишилар ва, ниҳоят, шу иш билан махсус шуғулланувчи мутахассисларнинг ишидир.

Дарҳақиқат, нутқ - бу тил деб аталмиш ноёб қуролдан фойдаланиш жараёни. Демак нутқий жараён - тилнинг ўз вазифасини бажариш жараёни. Бу жараён яхши ёки ёмон

кечиши мумкин. Нотиқ эса маълум маънода бу жараёни амалга оширувчидир.

«Қобуснома» да Кайковус ҳамма ҳунарлар ичида сўз ҳунари – нотиқликни аъло деб билган: «Билгилким, ҳамма ҳунардан сўз ҳунари яхши»¹.

Нутқ хоҳ оғзаки, хоҳ ёзма бўлсин, гузал ёки қуруқ – қўпол бўлиши мумкин.

Ўткир тешани қўлига олган уста у билан ажойиб бир қутича ясаши мумкин. Шу тешани қўлга олган чала бир ҳаваскор уста бир зумда қўлини чопиши ёки яхши нарсани ишдан чиқариши мумкин.

Адабиётшунос олим Иззат Султон «Адабий асарнинг мазмуни, ундаги гоёнинг олийжаноблиги, тасвир қилинган одамлар ва ҳодисаларнинг гўзаллиги ёки хунуклиги – ҳаммаси ўқувчига асарнинг тили орқали етади. Шу сабабли тил соҳасидаги маҳорат ёзувчи қобилиятининг энг ёрқин аломатидир», — деганида, энг аввало, тил қуролидан фойдаланиш маҳорати ҳақида фикр юритган.

Демак, ҳамма учун баравар хизмат қиладиган тил – алоқа – аралашув қуроли воситасида гузал, яхши, намунали нутқ тузиш ҳам, қўпол, ёқимсиз, ножўя, тутуруқсиз, қуруқ нутқ тузиш ҳам мумкин. Буларнинг биринчиси маданий нутқ, иккинчиси эса номаданий, «хунук» нутқдир.

Тилшунос С.И.Ожегов яхши нутқ ҳақида гапирар экан, «Юқори даражадаги нутқ, юқори нутқ маданияти – бу ўз фикрини тил воситалари орқали тўғри, аниқ ва таъсирчан қилиб ифодалай билиш қобилиятидир», – дейди.²

Бундай қобилиятта ўз она тилини чуқур севиш ва ҳурмат қилиш, уни мукамал билиш орқали эришилади. Шунинг учун ҳам ҳар бир кишининг маданийлик даражаси, ўқиб қанчалик тарбия кўрганлиги унинг ёзма ва оғзаки нутқидан билинади, нутқ маданиятига эътибор ёлғиз нотиқдангина эмас, балки ҳар бир жамият аъзосидан талаб қилинади.

Тилда сўз миқдори қанча кўп бўлса, ўша тилни бой тил деб талқин қилиш кенг тарқалган. Бу фикр маълум маънодагина тўғридир. Чунки тилдаги сўз миқдори тил

¹ Кайковус. Қобуснома, 1986. 32-бет.

² Р.Қўнгулов, Э.Бегматов, Ё.Тожиёв Нутқ маданияти ва услубият асослари. –Т.: 1992. 8-бет.

бойлигини таъминловчи асосий омилардан бири бўлса ҳам, тил бойлиги шу билангина чекланмайди. Бу ўринда, албатта, ўзбек тилининг синонимларга, фразеологизмларга, парафразаларга ниҳоятда бой эканлиги, улар маъноларининг, шунингдек, умуман ўзбек тилидаги сўзларнинг кўп маънолилиги ниҳоятда юқори даражада эканлиги ҳам ҳисобга олинади.

Шундай бўлса-да, ана шулар билан бир қаторда, у ёки бу тилни бой тил деб белгилаганда, шу тилнинг турлитуман ифода воситаларига эгаллигини кўзда тутамиз. Ўзбек тилида сўздаги унли товушни чўзиш ёки ундош товушни иккилантириш (геминация) ҳодисаси ҳам ифода воситаси ҳисобланади: тўйга машҳур хонанда келган шекилли, одам!; Мазам йўқроқ, эртага ишга боролмайман; Маizza қилиб дам олинг, яхшилаб соғайиб кетинг, кейин гаплашамиз. Бу мисоллардаги «одам» сўзи алоҳида урғу билан айтилади, шунингдек, сўздаги о товуши баъзан эса, кейинги бўғиндаги а товуши чўзиб талаффуз қилинади. Ана шу чўзиқлик, кучли оҳанг билан айтиш алоҳида маъно касб этади, яъни ушбу тарзда айтилганда, айни сўздан одамнинг кўплиги, тасирчанлик, ҳис-ҳаяжон кабилар ифодаланади. Кейинги гапдаги «маizza» сўзида «з» ундошининг иккилантирилиши ҳам маънони кучайтириш учун хизмат қилган.

Ўзбек тили ана шундай имкониятларга ниҳоятда бойдир. Ўзбек тилида такрорнинг икки тури мавжуд:

- а) грамматик такрор;
- б) бадий такрор.

Такрорнинг биринчи тури грамматик такрорда маъно одатда кўплик маъносини ифодалаш учун хизмат қилади: машина-машина қовун туширдик; қоп-қоп ун ёпишади; гапириб-гапириб ухлаб қолди; югуриб-югуриб чарчади; яхши-яхши гапиринг каби.

Такрорнинг иккинчиси турли хил маъноларни ифодалайди: Тонг яқин, оппоқ тонг яқин (Ғ.Ғулум). Гапиринг, гапиринг, деяпман, гапирсангизчи!

Ўзбек тилида сўзлар таркибидаги турли хил товуш ўзгаришлари, масалан: қора-қаро, ора-аро, кўнгил-кангул...; ошино-ошно, ошиён-ошёён, сен билан – сен ила – сенла,

устига – устина, богин – боғини, кўксин – кўксини кабилар ҳам ўзига хос воситалардир.

Ҳозирги ўзбек тилида 30 га яқин кўмакчи феъллар мавжуд бўлиб, бу кўмакчи феъллар етакчи феъл билан равишдош кўрсаткичлари – б, (- иб) орқали боғланиб келади ва турли хил нозик маъноларни ифодалаш учун хизмат қилади: кетди-кетиб қолди; ёзди – ёзиб ташлади; ташлаб кетди – ташлаб кетиб қолди; қочди – қочиб қолди; урушди – уришиб берди; қўлади – қўлаб юборди; кулди – кулиб қўйди каби.

Ўзбек тилида булардан ташқари алоҳида бадий тасвир кўринишлари, воситалари ҳам бўлиб, уларга метафора, метонимия, синекдоха, сифатлаш, ўхшатиш, кесатиш (ирония), истехзо (сарказм), муболага, кичрайтириш, жонлантириш; зидлаш (тазод), зинапоялаш, кетма – кет келтириш, риторик сўроқ, боғловчисизлик ёки кўп боғловчилик; тушириб қолдириш (эллипсис), бадий такрор, бадий урин алмаштириш (инверсия) кабилар киради.¹

Такрорлаш учун саволлар:

1. Адабий тил деб нимага айтилади?
2. Адабий тилнинг сўзлашув нутқидан қандай фарқи бор?
3. Тилнинг бойлиги нимада намоён бўлади?
4. Тарихий сўзлар деб қандай сўзларга айтилади?

Таянч тушунчалар:

1. Синоним – маънодош сўзлар.
2. Фразеологизм – ибора.
3. Парафраза – тасвирий ифода
4. Эпитет – сифатлаш.

¹ Ё.Тожиев, Н.Ҳасанова, Ҳ.Тожматов, О.Йўлдошева Ўзбек нутқи маданияти ва услубият асослари, Т, 1994, 14-бет.

НУТҚНИНГ КОММУНИКАТИВ СИФАТЛАРИ

Нутқ сузловчи ёки ёзувчи томонидан шакллантирилган матннинг муайян кўриниши ифода бўлиб, у фақатгина лисоний ҳодиса саналмасдан, балки ҳам руҳият, ҳам нафосат ҳодисаси ҳисобланади. Шунинг учун ҳам яхши нутқ дейилганда, айтилмоқчи бўлган мақсаднинг тингловчи ёки китобхонга тўлиқ ва аниқ етиб бориши, уларга маълум таъсир ўтказиши назарда тутилади. Шунга кўра нутқ олдига муайян талаблар қўйилади. Бу талаблар нутқнинг коммуникатив сифатлари бўлиб, унда нутқнинг мантиқан тўғри, фикран аниқ, тузилишга кўра чиройли ва йўналишига кўра мақсадга мувофиқ бўлиши назарда тутилади.

1. Нутқнинг тўғрилиги. «Тўғрилик деганда, -деб ёзади В.Г.Костомаров,-нутқ маданиятининг зарур ва биринчи шarti сифатида адабий тилнинг маълум пайтда қабул қилинган меъёрига қатъий ва аниқ мувофиқ келишини, унинг талаффуз, имловий ва грамматик меъёрларини эгаллашни тушуниш лозим бўлади».¹

Нутқнинг тўғрилиги унинг энг муҳим алоқавий фазилатидир. Чунки нутқ тўғри бўлмаса, унинг бошқа коммуникатив сифатлари, яъни мантиқийлиги, аниқлиги, мақсадга мувофиқлигига ҳам путур етади.

Нутқ тўғри бўлиши учун, асосан, икки меъёрга - ургу ва грамматик меъёрга қатъий амал қилиш талаб қилинади. Сузлардаги ургунинг кўчиши билан маънонинг ҳам узгариб кетиши мумкинлигини эсдан чиқармаслик лозим. Масалан: олма сузи. Бу сузни алоҳида ургусиз олиб қараганда, унинг қандай маънода қўлланилаётганини аниқлаш қийин. Фақат ургу ундаги маънонинг аниқланишига кўмаклашади. Яъни олма тарзида ургу биринчи бўгинга тушганда, ҳаракат, олма каби охириги бўгинга тушганда эса меванинг бир тури маъноси англашилади. Тилимизда бундай сузлар анчагина. Масалан, ҳозир - ҳозир, янги-янги, йигитча-йигитча, ўқувчимиз - ўқувчимиз сузларининг маъноси ҳам ургу ёрдамида ойдинлашади.

¹ В.Г.Костомаров. Культура речи и стиль. - М. 1960, 24-бет.

Гап таркибидаги айрим олинган сўзга тушадиган ургу, яъни мантиқий (логик) ургунинг ҳам маънони фарқлашда хизмати катта. Ҳамма тилларда ҳам қайси маънога алоҳида эътибор берилаётган бўлса, шу маънони ифода этаётган сўз махсус ургу билан талаффуз қилинади. Масалан, Анвар хат ёзди, гапида ким ёзганлиги, нима ёзганлиги ёки нима иш қилганлиги айтилиб, мазкур гапдаги сўзларнинг учаласидан бирига ургу туша олади. Бундай уринларда мантиқий ургу маънони таъкидлаш учун хизмат қилади. Умуман нутқда, бўгин ургуси каби мантиқий ургуни ҳам тўғри ишлата билиш керак. Чунки айни жараёнда хатога йўл қўйилса, назарда тутилган маъно англашилмай қолиши мақсад амалга ошмаслиги мумкин. Демак, фикрни нутқ (гап) орқали тўғри ифодалашда сўз ургуси ҳамда мантиқий ургунинг тўғри ишлатилишига жиддий амал қилишимиз шарт.

Грамматик меъёрга риоя қилиш деганда, гап тузиш қоидаларидан тўғри фойдаланиш, узак ва қўшимчаларни қўшишда хатога йўл қўймаслик, келишиқ қўшимчаларини ўз ўрнида қўллаш, эга ва кесимнинг мослиги, иккинчи даражали бўлақларнинг уларга боғланиш қонуниятлари тушунилади.

Хуллас, она тили хазинасидан керакли грамматик шаклларни танлаш ва уларни ўз ўрнига қўйиш, яъни нутқнинг тўғри тузилишига эришиш нутқ маданиятининг асосий талабларидан биридир.

2. Нутқнинг аниқлиги. Нутқнинг аниқлиги сўзнинг ўзи ифодалаётган воқеликка мутлақо мос ва мувофиқ келишидир. Аниқлик нутқнинг муҳим хусусиятларидан бири эканлиги қадимдан маълум. Гарб мутафаккирлари ҳам, Шарқ олимлари ҳам аниқликни нутқ сифатларининг биринчи шarti деб ҳисоблаганлар. Аристотель: «Агар нутқ ноаниқ бўлса, у мақсадга эришмайди»,— деган. Кайковус эса: «Эй фарзанд, сўзнинг юзин ва орқасин билғил ва уларга риоя қилғил, ҳар на сўз десанг юзи била дегил, то сухангўй бўлғайсан. Агар сўз айтиб, сўзнинг нечук эканин билмасанг қушга ўхшарсанки, унга тўти дерлар, ул доим сўзлар, аммо сўзнинг маъносин билмас».¹ Яна давом

¹ Кайковус. Қобуснома, 1986, 43-бет.

этиради: «Шундай кишини нотик (сухангуй) деймизки, унинг ҳар сўзи халққа тушунарли бўлсин ва халқнинг ҳар сўзи унга ҳам маълум бўлсин».

Аниқлик нутқнинг муҳим хусусияти, фазилати сифатида фикрни ёрқин ифодалаш билан, нутқ предмети-нинг маъноси билан, нутқда ишлатилаётган сўз маъноларини билиш билан боғлиқ бўлади. Агар нотик ўзи фикр юритмоқчи бўлган нутқ предмети яхши билса, унга мос сўзларни танласа ва ўзи танлаган сўзларнинг маъноларига мос вазифалар юкласа, нутқнинг аниқ бўлиши тайин. Демак, аниқлик нутқда сўз қўллаш меъёрларига амал қилишдан иборат. Бу жиҳатдан аниқлик тугриликнинг бошқача, ўзига хос кўриниши ҳисобланади. Баъзан нотик ўзи ишлатадиган сўзнинг маъносини билишга унча эътибор бермайди. Натижада сўзнинг маъноси нутқдан кўзда тутилган мақсадга мос келмайди. Кўпинча, бунга бир-бирига яқин нарсаларни англаувчи сўзлар сабаб бўлади. Масалан: Абдулла Қаҳҳор ёзувчи Маъруф Ҳакимнинг «Қаҳрамоннинг ўлими» ҳикоясини таҳлил қилиб, «Ботир белига қатор бешта бомба қистириб...», «Қўлига бомба ушлаган ҳолда кўчага югурди» жумлаларидаги бомба сўзининг нотугри қўлланилаётганлигини, ёзувчининг бомба ва гранатани фарқламаслигини танқид қилади.¹ Аниқлик икки хил бўлади: нарсанинг аниқлиги ва тушунчанинг аниқлиги. Нарса аниқлиги нутқда акс этган мавжудликнинг нарсалар, ҳодисалар доираси билан нутқ мазмунининг муносабатида кўринади. Нутқда мавжудликнинг наrsa ва ҳодисалари тугри акс этиши учун нотик ўзи сўзлаётган нарсаларни яхши билган бўлиши лозим. Нутқ предмети билмаслик ёки чала билиш, шунингдек, уларни урганишда лоқайдлик қилиш натижасида юзага келган ноаниқлик ёқимсиз бўлиб, тингловчини ранжитади. Масалан: «На ташкилотчилик, на раҳбарлик, на билимдонлик қобилияти бўлмаган киши бирданига кимнинг назарига тушди?» (Газетадан)².

Кўринадики, сўзловчи на юкламасининг нутқдаги маъноси – ма бўлишсизлик қўшимчаси англаган маънога

¹ Т.Қудратов. Нутқ маданияти асослари. Т.: Ўқитувчи, 1993, 55-бет.

² Т.Қудратов. Нутқ маданияти асослари. Т.: Ўқитувчи, 1993, 56-57 – бет.

тенг эканлигини унутган. Одатда на инкор юкламаси иштирок этган гапларнинг кесими бўлишли шаклда бўлади.

Нутқнинг ҳар томонлама тўғри бўлиши учун нарса аниқлигининг узи етарли эмас. Тушунчавий аниқлик нутқ мазмунининг унда белгиланган тушунчалар тизимига мос келишини талаб қилади.

Шундай қилиб, аниқлик нутқнинг алоқавий сифатларидан бири бўлиб, у объектив борлиқ билан нутқ мазмунининг мослиги сифатида юзага чиқади.

Аниқ нутқ яратиш сўзловчидан қуйидагиларни талаб этади:

а) тилнинг синонимик имкониятларини билиш ва синонимик қаторлардан кераклигини ажратиб, нутқда қўллаш;

б) нутқда ишлатиладиган сўзнинг аниқланган маъноларини ҳар томонлама билиш;

в) сўзнинг кўп маънолигига жиддий эътибор бериш, кўп маъноли сўз нутқда қўлланганда унинг қайси маъно қирраси кўзда тутилаётганини аниқ тасаввур қилиш; фикрнинг юзага чиқишида бу сўзнинг бошқа маъно қирралари монелик қилиш-қилмаслигини кўз олдига келтириш;

г) омонимларнинг хусусиятларини билиш, чунки уларни билмаслик аниқликнинг бузилишига олиб келади;

д) паронимларни билиш, улардаги товуш яқинликларига эътибор бериш;

е) тор муҳитда ишлатиладиган, четдан кирган, касб - ҳунарга оид, архаик, эскирган, диалектизм сўзларнинг маъноларини яхши англаган ҳолда нутққа киритиш.¹

3. Нутқнинг тозалиги. Нутқнинг тозалиги деганда, энг аввало, унинг адабий тил меъёрига мувофиқ келиш - келмаслиги тушунилади.

Нутқимизнинг софлигига, асосан, қуйидагилар таъсир қилади:

1. Маҳаллий диалект ва шеваарга хос сўз, ибора, шунингдек, грамматик шакллар, сўз ва сўз бирикмаларининг талаффузи, ургуси.

2. Ҳарфсиз қўлланган чет сўз ва сўз бирикмалари.

¹ Т.Қудратов. Нутқ маданияти асослари. Т.: Ўқитувчи, 1993. 58-бет.

3. Жаргонлар.
4. Вульгаризмлар.
5. Нутқда ортиқча такрорланадиган «паразит» сўзлар.
6. Канцеляризмлар.

Санаб утилганлардан ўринсиз фойдаланиш кундалик нутқни ҳам, бадиий нутқни ҳам хиралаштиради. Ҳар бир сўзловчи ўз нутқининг адабий меъёрлар даражасида бўлиши учун ҳаракат қилиши лозим.¹ Ўз шеvasига хос булган тил воситаларини нутққа ўринсиз олиб кириш нутқни бузади. Аммо диалектизм ва варваризмлар бадиий асар тилида маълум бадиий – эстетик вазифани бажариши, муаллифнинг маълум ғоясини, ниятини амалга оширишга хизмат қилиши ҳам мумкин. Муаллифнинг миллий колоритни бериш учун, асар қаҳрамонининг қаерлик эканлигига ишора қилиш учун диалектизм ва варваризмлардан фойдаланиши мумкин. Масалан: «Ёшулли, сиз буни эмас, мени тингланг! Бу манглайи қоранинг шериги бор» (Т.Малик). Ушбу мисолда диалектизмлар территориал колоритни беришга хизмат қилаётган булса, қуйидаги мисолда варваризмлар – чет сўзлар характер яратишда ёзувчига кумаклашган. «Ишондим, уртоқ гинрол. Ҳаммаси ест бўлади. Уйда халадийнада муздаги бор, олиб чиқайми? Сизга текин» (Т.Малик).

Лаҳжавий сўзларнинг бадиий адабиётда ўрни билан ишлатилиши фақатгина мақсадга мувофиқ бўлиб қолмасдан, адабий тилимизнинг бойиб боришига, умумхалқ тилидаги айрим элементларнинг сақланиб қолишига хизмат қилиши ҳам мумкин. Масалан: нутқ ниҳол ўтказиш ҳақида булганида адабий тилда варианты йўқ бўлган «ханча» сўзи ишлатилса ва ўз ўрнида унга изоҳ берилса, ўринли бўларди. Чунки бу сўз ниҳол ўтказиш учун кавланган чуқурчанинг номи бўлиб, бошқа чуқурчаларга нисбатан ишлатилмайди.

Нутқда ўринсиз ишлатилган бошқа тилларга оид сўзлар варваризмлар деб аталади.

Айрим кишиларнинг ўз нутқини назорат қилмаслиги, «ёқимли» сўз қидиришда эринчоқлик қилиши, русча атамаларнинг ўзбекча шаклларини билмаслиги, баъзи

¹ Т.Қудратов. Нутқ маданияти асослари. Т.: Ўқитувчи, 1993. 50-бет.

қолларда ўзининг русчани ҳам билишлигини намоён этишга интилиши натижасида варваризмлар нутққа кириб келади: Эрталаб звонить қилдим, библиотекага бордим, астановкада турдим каби. Нутқимизда мана шундай сўзларнинг учраб туриши жуда ачинарлидир. Улардан қутулишнинг бирдан-бир йўли она тилини ҳар томонлама чуқур ўрганиш, унга ҳурмат билан қараш, сўз қўллашга алоҳида эътибор бериш, бадий асарларни кўп ўқиш, ўқиганда нотаниш сўзлар маъносига диққат қилиш кабилар. Айрим касб эгаларининг, айрим гуруҳларнинг ўз «тили» бўлиб, улар бу «тил» орқали сўзлашда бошқалардан ажралишга, ифодаланаётган фикрларини кишилардан бекитишга интиладилар. Бундай сўзлар жаргон сўзлар деб аталади. Масалан, новча (ароқ), қизил (вино) - ичувчилар нутқига хос.

Вульгаризмларга ахлоқ меъёрларига тўғри келмайдиган: кишини сўкишда, ҳақоратлашда ишлатиладиган сўзлар киради. Уларни ишлатиш сўзловчининг паст маданиятли, қўпол, жоҳил киши эканлигини курсатади. Бадий адабиётда ҳам улардан фойдаланилади:

- Ухлаб ўтирибсанми, хунаса?! Минг марта чақирим керакми?! (Т.Малик).

Паразит сўзлар деб аталувчи лугавий бириклар ҳам тил маданияти учун ётдир. Улар, асосан, сўзлашув нутқида кўп ишлатилиб, нотиқнинг ўз нутқини кузатиб бормаслиги, эътиборсизлиги натижасида пайдо бўлади ва бора-бора одатга айланиб қолади. А.Қодирий «Меҳробдан чаён» романида бухоролик Шарифбой нутқида «паъланат» («падар лаънат»)ни паразит сўз сифатида ишлатиб, унинг нутқини индивидуаллаштирган. Шарифбой ҳар гапида бу сўзни қушиб гапиради:

«Шарифбой ёстиқдан бурилиб, ёнидаги учинчи йигитга қаради:

- Паъланат, қачон келган экан?»

«Канцеляризм»лар иш қоғозлари учун зарур бўлган, маълум бир шаклда сақланадиган сўз бирикмалари, гаплардир. Улар ўз ўрнида жуда зарур. Чунки иш қоғозлари қатъий бўлган маълум шаклларни талаб қилади. Бундай «қатъий шакллар», шаблонлар сўзлашув нутқида,

бадий адабиётга, публицистикага ўтса, нутқни бузиши мумкин. Ўринсиз канцеляризмлар мажлисларда, кенгашларда, газеталарда, радио ва телевидениедаги нутқларда кўплаб учрайди.

«Бундан 365 кун муқаддам сиз билан биз ўз ҳаётимизда қатъий бурилиш ясаб, зўр синовлар шароитига бевосита қадам қўйдик...» (А.Қаҳҳор). Гапдаги «365 кун муқаддам», «қатъий бурилиш ясаб», «зўр синовлар шароитига бевосита қадам қўйдик» каби нутқ бирликларини қўллаш билан ёзувчи айрим «нотиклар» устидан кулади.

4. Нутқнинг мантиқийлиги. Нутқнинг мантиқийлиги унинг асосий сифатлари бўлган тўғрилиқ ва аниқлик билан чамбарчас боғлангандир. Чунки грамматик жиҳатдан тўғри тузилмаган нутқ ҳам, фикрни ифодалаш учун муваффақиятсиз танланган луғавий бирлик ҳам мантиқнинг бузилишига олиб келиши табиийдир. Мантиқий изчиликнинг бузилиши тингловчи ва ўқувчига ифодаланаётган фикрнинг тўлиқ етиб бормаслигига, баъзан умуман англашилмаслигига олиб келади. Нутқни тузишдаги эътиборсизлик натижасида баъзан мантиқсизлик юз беради. Қўйидаги мисолга эътибор қилинг «Ферма жонқуярлари олти ойлик давлатга сут сотиш планларини муддатдан олдин бажарадилар» (Газетадан). Гапда сўзларнинг тартиби тўғри бўлмаганлиги, «олти ойлик» бирикмасининг «сотиш» сўзидан кейин келмаганлиги туфайли мантиққа путур етгачи, ҳатто хато фикр ифодаланаяпти.¹

Нутқда мантиқийликка эришиш учун қўлланган сўзлар билан уларнинг предметлик маънолари мос бўлиши лозим. Бошқача айтганда, ҳар бир сўз нутқда қўлланганда, узига хос маънонигина ифодалаш зарур.

Мантиқийликни предмет мантиқийлиги ва тушунча мантиқийлиги деб иккига ажратиш мумкин. Предмет мантиқийлиги нутқдаги тил бирликларининг ўзаро ички муносабатларининг мослигидан иборат. Тушунча мантиқийлиги мантиқий фикр тузилишидан ҳамда бу тузилишнинг нутқдаги тил белгиларининг маъновий алоқаларидан

¹ Т.Қудратов. Нутқ маданияти асослари. Т.: Ўқитувчи, 1993. 56-бет.

иборат. Тушунча мантиқийлиги алоҳида олинган матнда фикрий кетма-кетлик, мантиқий изчилик булишини тақозо қилади. Аммо, бу талабни нутқнинг ҳамма кури-нишларига нисбатан қўлаб бўлмайди. Масалан: илмий ва бадий нутқ услубларида бу талабга қандай амал қилини-шини куриб чиқайлик. Илмий услубда ёзилган асарлар яхлит бир тузилишга эга. Унда кириш, асосий қисм ва хулоса мавжуд бўлиб, улар ягона бир ҳалқага бирлашади. Матнда берилган фикрлар қатъий изчиликда баён қилинади.

Бадий нутқ тузилиши эса бир оз бошқача. Айтайлик, фикрлар бир маромда баён этиб келинадию, бирданига узилиш юз беради, яъни бошқа воқеалар ҳикоя қилинади.. Бу нарса гўё мантиқий изчиликка путур етказгандай куринса-да, аслида ундай эмас. Бадий асарларда, хусусан, қисса, роман каби жанрлардаги кенг қамровлик тасвир қурилишини ана шундай тузишни тақозо қилади. Мантиққа путур етмаганлиги бундай асарларнинг охирида маълум бўлади.

Хулоса шуки, нутқнинг мантиқийлиги деганда, яхлит бир система асосида тузилган, фикрлар ривож илчил бўлган, ҳар бир сўз, ибора аниқ мақсадга мос ҳолда ишлатиладиган нутқни тушунамиз.

5. Нутқнинг таъсирчанлиги.

Сўз кучидан йиқилур минбар ҳам, дор ҳам,
Сўз бирла чиқар индан илон – мурдор ҳам.
(Абу Шукур Балхий)

Нутқнинг таъсирчанлиги деганда, асосан, оғзаки нутқ жараёни назарда тутилади. Шунга кўра нутқнинг тингловчи томонидан қабул қилинишидаги руҳий вазият ҳам эътиборга олинади. Яъни, бунда нотик тингловчиларни уларнинг билим даражасидан тортиб, ҳатто ёшигача, нутқнинг қандай қабул қилинаётганигача назорат қилиши зарурдир. Профессional билимга эга бўлган кишилар олдида жўн, содда тилда гапириш мақсадга мувофиқ бўлмагани каби, оддий, етарли даражада маълумотга эга бўлмаган тингловчилар олдида ҳам илмий ва расмий тилда гапиришга ҳаракат қилиш мақсадга мувофиқ эмас. Хуллас, нотикдан вазиятга қараб иш тутиш талаб қилинади

ва ифодаламоқчи бўлган фикрни тулалигича тингловчиларга тулиқ етказишга ҳаракат қилиш вазифа қилиб белгиланади. Хуш, таъсирчан нутқ деганда қандай нутқни тушуноқ керак? Б.Н.Головин айтганидек, таъсирчан нутқ тингловчи ва ўқувчининг эътиборини ва қизиқишини ҳисобга оладиган нутқдир.

Омма тушуна оладиган тилда гапириш, уларни ифодаланаётган фикрга ишонтира олиш нотиқлар олдига қуйиладиган асосий шартлардан ҳисобланади. Бунинг учун эса, юқорида айтилганидек, мавзуни яхши билишдан ташқари, уни баён этишнинг аниқ белгиланган режаси бўлиши керак. Нутқдаги фикрларни биринчи ва иккинчи даражали тарзда тузиб, уларни ўзаро боғлаб тингловчиларни нутқ режаси билан таништириш лозим. Вақтни ҳисобга олиш нотиқлик фазилатларидандир. Чунки сўзлаш муддати олдин эълон қилиниб, шунга риоя қилинса, иложи бўлса, нутқ сал олдинроқ тугатилса, айтиш муддао бўлади.

Сўзловчининг ўз нутқиға муносабати ҳам муҳимдир. Чунки шундай бўлгандагина қуруқ расмийчиликдан воз кечилади. Сўзловчи ва тингловчи ўртасидаги алоқа мустаҳкамланади. Нотиқ фикрларини ўзи ёки тингловчилар ҳаётидан олинган мисоллар асосида исботлашга ҳаракат қилса, мавзуга доир субъектив фикр мулоҳазаларини билдирса, нутқ яна ҳам ишонарли ва таъсирли бўлади.

Нутқнинг таъсирчанлигига эришишда тилнинг тасвирий воситалари ҳисобланган метафора, метонимия, синекдоха, ўхшатиш, эпитет, такрор ва адабий кучим-ларнинг ҳам роли каттадир. Булардан ташқари нутқда таъсирчанликни таъминлаш учун мақол, матал, ҳикматли сўз ва иборалардан, айтиқса, фразеологизмлардан унумли фойдаланиш зарур. Ёзувчи А.Қаҳҳор ўз ҳикояларида эпиграф сифатида берилган мақоллар орқали ўқувчилар диққатини дарҳол эгаллайди. «Осмон йироқ – ер қаттиқ» («Бемор»), «Отнинг ўлими – итнинг байрами» («Ўғри») ва б.

6. Нутқнинг мақсадға мувофиқлиги. Нутқнинг мақсадға мувофиқлиги жуда муҳимдир. Нутқ маданияти адабий тил меъёрларини пухта эгаллаш ва улардан нутқда тулиқ фойдаланиш демақдир.

Нутқ маданияти юксак бўлган киши, биринчидан, ўз нутқини тўғри, адабий тил меъёрларига мувофиқ тузади. Иккинчидан, тил воситаларидан энг мувофиқ, энг зарурларини танлаб олиб, нутқнинг жозибали булишини таъминлайди. Шунингдек, нутқнинг ихчамлиги, мазмундорлиги ҳам катта аҳамиятга эгадир.

Абулла Қаҳҳор таъкидлаганидек, «Китобхонга бир фикрни ёки бир нарсани тасаввур қилдириш учун кишини бошини қотирмайдиган, очиқ, равон ва содда тил керак», «Сурат олдираётган киши суратга чиройли ва келишиб тушмоққа беҳуда зўр бериб, узининг табиий ҳолатини бузгандай, ёзувчи чиройли ва қойил қилиб ёзишга зўр берса, адабий асар учун зарур бўлган тилдаги соддалик, табиийлик бузилади».

Нутқ тўғри, аммо, айна вақтда тушунилиши қийин булиши мумкин. Нутқ тўғри, бироқ нутқ сўзланаётган шароитга мос бўлмаслиги мумкин. Шунинг учун ҳам атоқли ўзбек шоир ва ёзувчилари ўз асарларини қайта-қайта ишлаганлар. Бу борада А. Қодирий, Ойбек, А.Қаҳҳор, С.Аҳмад, А.Ориповларни кўрсатиб ўтиш жоиздир. Ёзувчи С. Аҳмаднинг айтишича, А. Қаҳҳор баъзи ҳикоялари матнини 27 мартагача қайта ишлаган¹.

Ўзбекистон халқ ёзувчиси Мирмуҳсин шундай ёзади: «Адиб ўзини таҳрир қилиши, асарларида ҳайкалтарошдек гадир-будур мраммарни ишлаб, жонли инсон яратиши керак. Ф.Достоевскийнинг «Ака-ука Карамазовлар» романи қулёзмасини кўриб, оғзим очилиб қолди. Шу даражада кўп таҳрир қилинганки, кўчирувчи машиначиларга жуда қийин бўлган бўлса керак. Абдулла Қодирий, Ойбек қўлда ёзган, бир сидра осон ёзилган яхши асар йўқ, ҳар қандай зако ва етуклик ҳам таҳриру тер тўкишни тақозо этади»².

Кўринадики, ёзувчилар сўз ва сўз бирикмаларининг бирини бошқаси билан алмаштирганда, меъёрга мослигини эмас, мақсадга қай даражада мувофиқ келишини кўзда тутадилар.

¹ Т.Қудратов. Ўша асар, 1993. 75-бет.

² Т.Қудратов. Ўша асар, 1993. 58-бет.

Нутқ фаолиятида муаллиф ўз олдига қўйган мақсадни энг аниқ, энг тўғри, энг яхши, энг таъсирли, энг тушунарли қилиб ифодалайдиган сўзларни, сўз бирикмаларни, гапларни, топишга, танлашга интилади. Бу воситаларни яхлит қилиб, «мақсадга мувофиқлик» деб белгилаш мумкин. Сўзловчининг у ёки бу сўзнинг, у ёки бу синтактик қурилма матнининг мақсадга мувофиқ тузилганини сезиши, шунга мувофиқ иш олиб бориши лозим. Меъёр ва мақсадга мувофиқликнинг биргаликдаги ҳаракати нутқ маданиятини мукаммаллаштиришдир.

Такрорлаш учун саволлар

1. Нутқнинг коммуникатив сифатлари нима?
2. Нутқнинг тўғрилиги нутқ маданияти учун қандай аҳамиятга эга?
3. Қандай нутқни биз аниқ нутқ деймиз ва унга қандай эришилади?
4. Нутқнинг мантиқийлиги нима ва у нимага асосланади?
5. Таъсирчанлик нима?
6. Таъсирчанликнинг қандай омилларини биласиз?
7. Нутқнинг мақсадга мувофиқлиги нима?

Таянч тушунчалар

Жаргон – (французча jargon). Бирор гуруҳ вакиллариининг, ўз нутқи билан кўпчиликдан ажралиб туриш мақсадида, ўзича мазмун бериб, ишлатадиган сўз ва иборалари.

Вульгаризмлар – (лот. Vulgaris-оддий, содда) – дағал сўз, дағал ибора.

Коммуникация – (лот. communicatio – хабар, алоқа). Бирор мазмуннинг тил воситалари орқали берилиши, хабар қилиниши.

ТИЛ ВА НУТҚ, НУТҚ ОДОБИ. ТИЛ ВА МАДАНИЯТ

Тил – алоқа қуроли, тил – ҳаёт кузгуси, тил – маънавий белгиси. Инсонни ҳайвонот олаmidан ажратиб, уни коинот сарварига ва гултожига айлантирган омил ҳам тилдир. Инсон ақлий фаолиятининг энг олий маҳсуллари, тафаккур «мевалари» тил ва нутқ орқали юзага чиқади.

Қадимги исломий манбаларда айтилишича, бани башарнинг яратувчиси Тангри таолонинг бир оғиз «бул» деган сўзи билан олам яралган экан. Шунинг учун сўзга эътиқод, сўзга берилган таърифу тавсифлар, сўзнинг тарихий хизматига айтилган шарафлар чексиздир. Улуғ Алишер Навоий сўзга шундай баҳо беради:

Сўздурки, нишон берур ўликка жондин,
Сўздурки, берур жонга хабар жонондин.
Инсонни сўз айлади жудо ҳайвондин.
Билким, гуҳари шарифроқ йўқ ондин.

Сўзнинг тарихий – маданий, маънавий хизмати чексиз, албатта. Лекин тилнинг имкониятлари нутқ орқали, нутқ жараёнида очилади. Нутқ бўлмас экан, тилнинг чексиз имкониятлари юзага чиқмай қолаверади.

«Қобуснома»да Кайковус «Билгилким, ҳамма ҳунардан сўз ҳунари яхши», дейди. Бу сўзларда шундай ҳикмат борки, сўзга чечан, сўзамол, нотик киши ҳамма жойда обрў – эътибор, ҳурмат топади. Бунга Алишер Навоий ҳаёти ва фаолиятдан кўплаб мисоллар келтириш мумкин. Зеро нутқ ва тафаккур салоҳияти уни вазири аъзам даражасига кўтарган эди.

Ғарб донишмандларидан Р.Эмирсоннинг таъкидлашича, «Нутқ – қудратли куч: у ишонтиради, ундайди, мажбур этади». Бу гапда нутқнинг шундай фазилати таъкидланаяптики, у, биринчи навбатда, ишонтириш санъатидир. Ўқувчилар билан мулоқотда бўлаётган ўқитувчи ишонарли гапириши, нутқи далилланган, пухта асосланган бўлиши лозим. Ўқувчиларнинг ишончини, меҳрини қозонган ўқитувчинигина ҳақиқий устоз дейиш мумкин.

Қадимги нотиқлик санъати ҳарбий саркардалик санъати билан тенглаштирилган. Бу бежиз эмас. Чунки лашкар билан забт этиб булмайдиган давлатлар ва сарҳадларни сўз санъати билан буйсундириш мумкин.

Алишер Навоий:

Олибмен тахти фармонимга осон
Черик чекмай Хитойдин то Хуросон,-

дейди. Черик-бу лашкар. Шоир лашкар тортмасдан Хитойдан Хуросонгача булган сарҳадни забт этганлиги ҳақида фахрланиб сузламоқда. Маълумки, Алишер Навоийнинг таъсир доираси ва даражаси ҳар қандай ҳарбий саркардадан ҳам устун булган. Султон Ҳусайн Бойқаронинг ўзи улут шоирни махсус рисоласида таърифлаб «Сўз соҳибқирони» деб атаган эди.

1. Сўзнинг сеҳрига, қудратига, саркарда бажара олмайдиган вазифани сўз соҳибқирони уддалаганлигига яна бир ҳикоятни мисол қилиб келтириш мумкин. Ҳикоят мазмунига кўра Ҳусайн Бойқаро узоқда шикор билан машғул экан. Саройда малика оғир, бетоб ётган экан. Кунлардан бир куни малика ҳаётдан кўз юмибди. Аммо подшоҳга ўлим хабарини етказишга ҳеч ким журъат этмабди. Шунда сарой аъёнлари сўз саркардаси Навоийга мурожаат қилишибди. «Шоҳга шум хабарни етказган киши, шубҳасиз, жазога маҳкум булади. Мушкулни фақат сизнинг тадбиркорлигингиз, суҳандонлигингиз осон қилиши мумкин», — дейишибди. Шунда Навоий бир сатр шеър ёзиб берибди. Уни чопар орқали Ҳусайн Бойқарога етказишибди. Подшоҳ ўқибди:

Сарвигулнинг соясида сўлди гул, нетмоқ керак?

Ҳусайн Бойқаро дарҳол мисранинг мазмунини тушунибди. Ҳеч бир талвасага тушмасдан, вазминлик билан шеъринг саволга шеъринг жавоб ёзибди:

Сарвидин тобут ясаб, гулдин кафан этмоқ керак!

Сарой аҳли чопар келтирган хатни ўқиб, сўзнинг қудратига қойил қолишибди, дафн маросимиға киришишибди.¹

Тил ва нутқ ўзаро боғлиқ ҳодисалар бўлиб, тил нутқ учун ашёдир, имкониятдир, нутқ эса воқелиқдир, яъни нутқ тил материали асосида ташкил топади. Тил жамият аъзолари учун умумий бўлиб, руҳий ва моддий материалдан иборатдир.

Сўз, морфема, фонемаларнинг киши хотирасидаги образлари руҳий «материал» ҳисобланади. Нутқ яратиш жараёнида маълум товуш тизимда намоён бўладиган сўз ва морфемалар моддий материалдир. Тилнинг руҳий ҳодисалиги унинг хотирада сақланиши билан боғлиқдир.. Тилнинг моддийлигини нутқ жараёнида юзага келувчи товушлар белгилайди.

Биз хотирамизда сақланадиган қоидалардан тезкорлик билан фойдаланиб, бирор фикрни юзага чиқариш учун сўзлар грамматик маъно ташувчи морфемалар ва сўз шакллари, асосан, гапларни ҳосил қиламиз. Масалан, бизда китобнинг қаердан олинганлигини билиш ҳақидаги фикр туғилди, дейлик. Уни қуйидаги савол шаклида юзага чиқарамиз: Сен китобни қаердан олдинг?

Бунда биз *сен, китоб, қаер, ол* лексемаларидан; *-ни, -дан, -динг* морфемаларидан ва сўроқ гап моделидан - қондасидан фойдаландик. Мазкур гапни айтиш жараёнида хотирамиздаги лексемалар алоҳида аффикс морфемаларни олиб, сўз шакллариға айланди ва юқоридаги тартибни эгаллади. Тил руҳий ҳодисадан моддий ҳодисаға айланди.

Нутқ тилдаги ифода воситаларидан фойдаланган ҳолда воқеликка айланган фикрдир. Нутқ нутқ аъзоларининг ҳаракатиға кўра юзага келиб, икки хил бўлади: ички нутқ ва ташқи нутқ. Кишиларнинг товушларни - сўзларни талаффуз қилмасдан фикрлаши, мулоҳаза юритиши, уйлаши ички нутқдир.. . Ўпқадан чиққан ҳавонинг нутқ аъзолариға таъсири, шу таъсир натижасида уларнинг ҳаракати билан аниқ товушлар сифатида юзага келадиган нутқ ташқи нутқдир.

¹ Нусратулло Атоулло ўғли Жумаҳўжа «Истиклол ва она тилимиз». Т.: 1998, 47-6.

Нутқ ҳаракатдаги тилдир. Нутқ тил бирликларини ўзаро мантиқий боғлаб, уларни ҳаракатга келтиради. Нутқ суз, суз бирикмалари ва гаплардан иборат бўлади.

Нутқ, нутқ одоби инсоннинг маънавиятини-маърифатини белгиловчи асосий мезондир. Демак, кишининг одоби, энг аввало, унинг нутқида куринади. Нутқ одоби нима?

Нутқ одоби деганда, айтилиши зарур бўлган хабарларни, тингловчини ҳурмат қилган ҳолда, унинг кўнглига мос ҳолда адабий меъёрдаги ифодалар билан етказишдир. Хунук хабарни ҳам тингловчига беозор етказиш мумкин. Бунинг учун сузловчи тилни, мукамал билиши керак. Мулойим, ёқимли, одобли сузлаш ҳам ўз-ўзидан пайдо бўлмайди. Унга ёшлиқдан ибратли кишиларга тақлид қилиш, улардан ўрганиш орқали эришилади. Ўқувчи учун эса энг яхши намуна ўқитувчидир. Буни ўқитувчи ҳар доим ҳис қилиб туриши керак.

Нутқ одоби саломлашишдан бошланади. Саломлашишдаги ҳушмуомалалик ундан кейинги яхши суҳбатга дебоча бўлади, тингловчида яхши кайфият пайдо қилади. Саломлашишнинг аҳамияти ҳақида ҳиндларда шундай нақл бор: «Битта салом билан бешта нарсага - узини энгил сезиш, шон-шўҳрат топиш, қут-баракали, илми бўлиш ва ниҳоят узоқ умр кўришга эришилади».

Ҳа, саломда гап кўп, саломлашиш, салом беришнинг ҳам ўзига яраша қонун-қоидалари бор. Афсуски, ўзимизнинг шарқона саломлашиш одобимизга етарли даражада эътибор бермаяпмиз.

Аввало, ҳар бир муслим ва муслима саломлашиш ҳам фарз, ҳам қарз эканлигини яхши англаб етмоғи лозим. Чунки «Суз боши — салом», деганларидек, суҳбатдошлар мулоқоти «ассалому алайкум», «ваалайкум ассалом» жумлалари билан бошланади. Бу суҳбатдошларнинг таниш ёки нотанишлигидан қатъи назар ўзаро ҳурмат ва эҳтиром белгиси ҳисобланади. Аммо кейинги пайтларда бирор жойга кириб бораётган, телефонда суҳбат бошлаётган кишиларнинг саломлашишни унутиб бораётганлигига тез-тез гувоҳ бўлиб қолмоқдамиз.¹

¹ Сиддиқ Мумин. Сузлашиш санъати, Фаргона 1997, 27 – бет.

Халқ тилида саломлашиш учун ҳам, хайрлашиш учун ҳам алоҳида нутқий воситалар мавжуд. Ҳаётининг ўз ўрнида ишлатишда ҳамма учун ва ўз шогирдлари учун ўрнақдир.

Маданиятли киши ўз айбини буйнига ола билиши, айби учун кечирим сўрашни ҳам билиши лозим. Ўз айби учун ўз сўраш ўз гурурини ерга уриш эмас, балки одоблилик, хушмуомалалик аломатидир.

Ўтук кишига хос фазилатлардан яна бири хайрлашув одобидир. Тилимизда хайрлашганда ишлатиладиган «хайр соғ бўлинг», «хайр, кўришгунча», «хайр, омонликда кўришайлик» каби таъсирчан иборалар мавжуд. Ҳаётининг синфдан чиқаётганда «хайр, соғ бўлинглар», «хайр, яхши қолинглар» ибораларини ишлатса, ўринли бўлади.

Болага яхшилиқ қилган, айтилган юмушни, илтимосни бажарган кишиларга ўз вақтида миннатдорчилик билдириш одобини ҳам ўргатиб бориш лозим. Тилимизда рағбатлантиришни, миннатдорчиликни англадиган чиройли ифодалар бор. Уларни кундалиқ муомалага киритиш, ўз ўрнида ишлатиш киши хулқини нақадар безайди. Ҳаётининг топшириқни яхши бажарган ўқувчиларни «офарин», «баракалла», «раҳмат», «отангизга раҳмат», «миннатдорман» каби сўзлар билан рағбатлантириши лозим.

«Ҳар бир кишининг маданийлик даражаси, ўқиб қанчалик тарбия кўрганлиги унинг ёзма ва оғзаки нутқидан билинади» (С.Иброҳимов).

Тилнинг дунёни билиш, билимларни тўплаш, сақлаш, кейинги авлодларга етказиш, руҳий муносабатларни акс эттириш, гўзаллик категорияларини воқелантириш каби қатор вазифаларни бажаришига қарамасдан, унинг асосий функцияси кишилар ўртасидаги алоқани таъминлашдир.

Нутқ маданияти жамият маданий-маърифий тараққиётининг, миллат маънавий камолотининг муҳим белгисидир. Том маънодаги маданий камолотнинг муҳим белгисидир. Ҳақиқий маънодаги маданий нутқ шахс умуммаданий савиясининг муҳим жиҳатларидан биридир. Шунинг учун ҳам ҳозирда мамлакатимиздаги маънавий-маърифий ислохотлар ҳар қачонгидан ҳам долзарб ҳисобланади.

Республикамизнинг «Давлат тили ҳақида»ги, «Таълим тўғрисида»ги қонунларида, «Кадрлар тайёрлаш бўйича миллий дастури» ва бошқа жуда кўплаб ҳужжатларида маънавий-маърифий тарбияга, тил масалаларига алоҳида аҳамият берилади. Жамиятимизнинг ҳар бир аъзоси, ҳар бир мутахассис замон билан ҳамқадам бўлиши, энг аввало, ўз она тилининг садоқатли соҳиби бўлмоғи лозим.

Тил жамият билан, унинг маънавияти, маърифати ва маданияти билан биргаликда юксалади.

Такрорлаш учун саволлар:

1. Тил қандай ҳодиса?
2. Алишер Навоий тил ва нутқни қандай таърифлайди?
3. Нутқ одоби нима?
4. Нутқий этикет нима?

Таянч тушунчалар

Одоб - муомалада ўзини тута билиш.

Нутқ одоби - адабий меъёрдаги нутқ.

Сўз - маъно ифодаловчи тил (нутқ) бирлиги.

НУТҚ МАДАНИЯТИ ВА УСЛУБШУНОСЛИК

Услугушуносликнинг тилда тутган ўрни беқиёсдир. Услугушунослик меъёрларни шакллантириш, машҳур тилшунос олим Г.О.Винокур таъкидлаганидек, нутқ маданиятининг ўз олдига қўйган асосий мақсади, унинг энг муҳим вазифасидир. Чунки услубий меъёрни яхши билмасдан, уларни мукамал эгалламасдан туриб, нутқ маданиятига, маданий нутққа эришиб бўлмайди.¹

Маълумки, ҳар бир сўзни ўйлаб, танлаб, уларнинг ҳар бир маъносига, маъно қирраларига яхши эътибор қилиб, ўринли ишлатиш ҳақида жуда кўплаб халқ мақоллари, ҳикматлари мавжуд. Бу ҳақда буюк файласуф Аристотелнинг «Поэтика» ва сўз мукининг султони Алишер Навоийнинг «Маҳбуб ул-қулуб» асарларида ҳам қимматли фикрлар айтилган.

Тилда ҳар бир сўзни, грамматик формани, ҳар бир синтактик қурилмани ўз ўрнида, яъни шу сўз, шу грамматик шакл ёки синтактик қурилма (гап) ишлатилаётган вазиятни (тингловчи савияси, уларнинг ҳолати кабилар) ҳисобга олган ҳолда тўғри қўллаш, уларнинг шу вазиятга энг мос тушадиганини танлаб, нутқ жараёнида улардан унумли фойдаланиш, энг ихчам ва фикрни лўнда ифодаладиганини, энг содда ва ҳаммага тушунарлисини ишлатиш нутқнинг раволигини, тушунарлилигини, аниқлигини таъминлайди, уни гализликлардан халос этади. Сўзларни, грамматик шаклларни бефарқ қўллаш, вазиятга мос тушмайдиган гапларни беихтиёр, назоратсиз айтиб юбориш, булар - бўлмасга у ёки бу сўздан ёки грамматик шакллардан фойдаланавериш, умуман, уларни ортиқча қўллаш, ўринли - ўринсиз такрорлайвериш нутқни бачкана қилади, фикрни хиралаштиради, унинг таъсирчанлигига путур етказди.² Зеро, донолар айтганидек:

Нодонлардек юзлаб сўзни қилма қатор,
Донолардек бир сўз дегил, лек маънодор.
(Саъдий Шерозий)

ёки

¹ Ё.Тожиёв ва б., Ўша асар. 90-бет.

² Ё.Тожиёв ва б., Ўша асар. 91-бет.

Сўз жою вақтига булар экан мос,
Сеҳру афсун учун у булар асос.
(Абдурахмон Жомий)

Маълумки, услубият - фикрни ифодалаш йўллари, тил воситаларини – материалларини тўғри танлай билиш ҳақидаги таълимот-услублар илми бўлиб, тилнинг вазифаларига мос равишда бир неча кўринишларга эга: сузлашув услуби, китобий услуб, илмий-оммабоп услуб, расмий, публицистик ва бадий услуб кабилар. Ушбу фикр услубиятнинг таркибий қисмига кирувчи грамматик услубшунослик ҳақида ҳам айтиш мумкин.

Грамматиканинг морфология ва синтаксис номлари остида икки қисмга ажратилиш ҳолати грамматик услубшуносликда ҳам сақланади, яъни у морфологик услубшунослик ҳамда синтактик услубшунослик каби икки кўринишда бўлади.

Грамматика сўзнинг ёки синтактик қурилманинг луғавий ва грамматик маъноларини, фикрий жаҳатни урганса, грамматик стилистика уларнинг қўшимча – экспрессив маъноларини, вазифавий хусусиятларини урганади.

Грамматика билан услубшунослик биргаликда фақат грамматик шаклларнинг нимани ифодалашини эмас, балки қандай ифодаланишини ҳам текширади.

Грамматик услубшуносликнинг бир қисми. бўлган морфологик услубшунослик ҳар бир грамматик шаклнинг, сўз ясовчи воситалар ва ҳар хил бошқа шаклларнинг услубий хусусиятларини урганади.

Ўзбек тилида кўшимчалар доирасидаги маънодошлик (синонимия) ҳодисаси ҳам кенг тарқалган: шу сабабли // шу сабабдан; талабалардан бири // талабаларнинг бири; отга миңди // отни миңди; савлатли // савлатдор // басавлат... каби.

Ўзбек тилида сўз ясовчи ва грамматик маъно ифодаловчи жуда кўп аффикслар ўз вариантларига эга ёки бир-бири билан ўзаро синонимик муносабатда бўлади. Масалан, жўналиш келишиги курсаткичи –га ҳозирги тилимизда –ка, –қа вариантларида учраса, эски ўзбек тилида –га (борарга – қилурга, сўрарга) кўринишда

учрайди. Феъллардаги -гиз кўрсаткичи -киз, -гиз, -қиз; -каз; -газ ва ҳатто, баъзан -кар (уткар, еткар) вариантларида учрайди.¹

Тилимизда баъзан айрим грамматик шакл плеонастик (қуш) қўлланади. Бундай қўллаш нутқда ортиқчаликни вужудга келтириши, нутқ равшанлигига путур етказиши, фикрни хиралаштириши, бачканалаштириши мумкин: **тойчоқчагинам, кичкинагина, ичилиб қўйилди, то мактабгача, Янгиқишлоқ қишлоғи, бир калима сўз, ун йиллар утди. 6 та ўғил - қизларим бор, қўлланишларда грамматик шаклар ёки сўзларнинг ўринсиз, мақсадсиз қўлланиши натижасида ана шундай ҳол юз берганини кузатамиз: кичкинагина типидagi қўллашларида -гина, солиниб булинди қўлланишидаги -ин, ичилиб қўйилди типидagi қўлланишларда олдинги сўздаги -ил, то мактабгача қўлланишида то элементи (бунда баъзан кучайтириш ифодаланиши мумкин, ана шундай вақтда то элементининг ишлатилиши ўзини оқлайди), кейинги бирикмаларда қишлоғи, калима сўзлари, ун йиллар утди, олтига ўғил - қизларим бор, ҳар бир далилларни бирикмаларида -лар аффикси ортиқча ишлатилган ва нутқда гализлик туғдирган.**

Бироқ, шуни ҳам айтиш керакки, грамматик шакл ёки бошқа воситаларни плеонастик қўллаш ҳамма вақт ҳам нутқда ортиқчалик туғдиравермайди. Баъзан жуда уринли, тушунган ҳолда, маълум бир мақсадни кўзда тутиб, шундай қилинса, нутқни раво қилади, фикрни аниқ, лўнда, бор нозикликлари билан ифодалашга ёрдам беради, нутқ таъсирчанлигини оширади, маънони кучайтиради, бурттиради: Улуғ айём кўнлари; шунча йил туз - намак бўлди; беш панжасини оғзига тикади; айтганини қилмай қўймайди; биз ўзимиз айтиб қўямиз типидagi қўлланишларда ана шу ҳолни кузатамиз. Тўғри, намак, калима, айём, панж сўзлари форс-тожик тилларида туз, сўз, кўн, беш сўзларига тўғри келади. Бироқ, ўзбек тилида улар, биринчидан, бошқа маънода қўлланилиши мумкин бўлса, иккинчидан, кучайтирувчи восита вазифасини бажарувчи сифатида ишлатилиши мумкин. Жумладан, улуғ айём

¹ Ё.Тожиёв ва б., Ўша асар, 90-бет.

кунлари бирикмасида айём сўзи кун маъносида қўлланган эмас, у маълум бир санани ифодалаган, беш панжасини бирикмасида панжа сўзи бармоқ маъносида, **бир калима сўз** бирикмасида калима сўзи **сўз** лексемасининг аниқловчиси бўлиб келган ва ақлли, фикрли, лунда сўзлари маъносида қўлланган; туз-намак қўлланишида эса узбек тилида, оғзаки нутқда кўп учрайдиган нон - пон, чой - пой типидagi ҳолатни кузатамиз.

Бундан ташқари, бу қўлланишда **туз - намакнинг** ибора ҳолига келиб қолгани кўзга ташланади ва у бирга турдик, бирга булдик бирикмалари ифодалаган маънони англатади. Худди шу бирикмада улардан биттасини қўллаш ҳеч мумкин эмас.

Кейинги мисолда инкор формасининг (-ма) иккала сўзда ҳам иштирок этиши тасдиқ маъносини анча кучайтириб, бўрттириб баён қилишни таъминлаган.¹

Грамматик услубшунослиқда айрим грамматик шаклларнинг ўрнини алмаштириб қўллашнинг ўзига хос томонлари борлиги кенг ўрганилиши керак. Адабий меъёردа ҳар бир кўрсаткичнинг узак-негизларга қўшилишдаги ўрни қатъий белгиланган. Аммо маълум бир услубий мақсадни кўзда тутган ҳолда уларнинг ўрнини алмаштириш мумкин: Қалбимни сен кўзимданми англадинг (Ойбек); Осмондаги булутларнинг хўмрайишиданми қўрқдингиз (Ойбек); боринглар — борларинг, кетинглар-кетларинг; борганми эди - борган эдим, айтиб эдимми — айтибми эдим; даданг уйдаларми-даданг уйдამилар; айтмабмидим - айтмаб эдимми (оғзаки нутқда).

Келтирилган мисолларга диққат қилсак, биринчи икки гапда —ми юкломаси аслида, адабий меъёрга кўра, **англадинг** ва **қўрқдингиз** сўзларига қўшилиб келиши керак эди: англадингми, қўрқдингизми типиди. Аммо ёзувчи бу шаклни олдинги сўзга қўшади ва бу билан ўзига хос экспрессивлик ҳосил қилади, таъсирчанликни оширади, нутққа поэтиклик ато этади. Кейинги мисолларда —инг ва —лар аффиксларининг ўрнини алмаштириш ҳурмат ёки ҳурматсизлик маъноларини ифодалашга хизмат қилган бўлса, борганми эди — борган эдимми типидagi қўлланиш-

¹ Ё.Тожиёв ва б., Ўша асар, 94-бет.

ларда маънони кучайтириш, нутққа экспрессивлик ато этиш, таъкидлаш, жонлилик, жўнлик, тасвирийлик ўз ифодасини тошган.¹

Куриниб турибдики, ҳозирги ўзбек тилшунослигида грамматик шакллар услубшунослигини ўрганиш алоҳида аҳамиятта эгадир. Грамматик шаклларни ўз ўрнида тўғри ва мақсадга мувофиқ қўллаш, улардан ўринли фойдаланиш нутқимизнинг таъсир кучини оширади, уни ҳар хил гализликлардан халос этади.

Такрорлаш учун саволлар

1. Услубият нима?
2. Грамматик услубшунослик нима?

Таянч тушунчалар

Услубшунослик – адабий тил услуги?

Қўшимча- шакл ва сўз ўзгартирувчи ҳамда ясовчи аффикс.

¹ Е.Тожиёв ва б., Ўша асар, 96-бет.

НУТҚ ВА ТЕРМИНОЛОГИЯ

Ҳозирги ижтимоий-иктисодий ҳамда илмий-техник туб ўзгаришлар даврида жамият тараққиёти билан бевосита боғлиқ ҳолда янги-янги фанлар ва тушунчалар юзага келмоқда. Ўзбек тилида ҳам янги терминлар пайдо бўлмоқда, илгаридан ишлатиб келинган қатор лексемалар янги маъно касб этмоқда. Демак, терминология соҳасида ҳам қатор муҳим масалаларни ҳал қилиш вазифаси турибди.

Бугунги кунда терминологиянинг амалий ва назарий масалаларини янада чуқурроқ ўрганиш, терминларни яратиш ва уларни қўллашни тил қонуниятлари асосида тартибга солиш давлат аҳамиятига молик муаммога айланди. Шунинг учун она тилимизнинг турли терминологик системасини янада теранроқ тадқиқ этиш, терминологиянинг турли масалаларини атрофлича ўрганиш ҳозирда муҳим ва жиддий масалалардан бири бўлиб қолди.

Ўзбек тилига Давлат тили мақоми берилгунга қадар ва у амал қила бошлагандан кейин қатор матбуот ходимлари, ҳатто айрим тилшунослар Давлат тили ҳақидаги қонунни тўлиқ жорий этиш ўрнига, унинг айрим бандларига деярли эътибор бермай, кўпдан буён қўлланиб келинаётган ва омма нутқида сингиб кетган кўплаб терминларни, уларнинг мазмунини чуқур ўрганмай туриб, янгидан, нотўғри сўзлар - лексемалар билан алмаштира бошлашди. Ҳатто «термин», «терминология» кабилар «атама», «атамашунослик» лексемалари билан алмаштириб қўлланадиган бўлди, «атама», «атамашунослик» каби тушунчаларнинг умумхарактерга эгаллиги эътиборга олинмади. Чунки, «атама» дейилганда, ономастика (топонимия, антропономия, ойконимия кабилар)га алоқадор лексик бирликлар ҳам тушунилади. Шунга кўра, аввалдан истеъмолда бўлган байналмилал «термин» ва «терминология» лексемаларини қўллаш мақсадга мувофиқдир.

Терминология муайян фаннинг тушунчалар системаси билан ўзаро муносабатда бўлган терминларнинг жами сифатида таърифланади. Ҳар қандай тушунчалар

системасига муайян терминлар системаси тўғри келади. Терминологик системалар фан тараққиёти билан биргаликда ривожланиб боради. Терминлар умумистеъмоладаги сўзлардан фарқли равишда жорий қилиниб, уларнинг қўлланиши маълум даражада назорат остида бўлади. Ўз-ўзидан терминлар пайдо бўлиб қолмайди, аксинча, улар заруриятга айланган ҳолда «ўйлаб топилади», «ижод қилинади». Шунингдек, оддий сўздан фарқли равишда, терминнинг маъноси контекстга боғлиқ бўлмайди, муайян лексема терминологик маъносида ва ўз терминологик майдонида қўлланар экан, айти маъно сақланиб қолаверади. Бироқ кўп маъноли терминларнинг аниқ маъносини ажратиб олиш учун контекстнинг заруриги шубҳа туғдирмайди.

Терминологик бирикмаларнинг кўп лексемалилиги, яъни улар компонентларининг сони нечтагача бўлиши кейинги йилларда терминшуносларнинг диққат-эътиборини жалб этиб келмоқда.

Ҳақиқатан ҳам кейинги йилларда миқдоран ортиб бораётган кўп компонентли бирикма терминлар тушунча мазмунини тўлароқ ифодалашга хизмат қилса-да, уларни амалда қўллаш ва ёдда сақлаб қолиш анча ноқулайдир. Аслини олганда, бундай терминлар икки, нари борса уч, тўрт компонентдан иборат бўлиши лозимки, натижада, бирикма терминларнинг компонентлари, тегишли белгиларни тўлароқ акс эттириш мақсадида, аниқловчилар, сифатдошли ўрамлар қўшиш орқали ҳосил қилиниши керак. Бу тушунчани ифодалашнинг дастлабки босқичига хос ҳолат бўлиб, кейинчалик тушунча ҳақида муайян тасаввур юзага келгач, у қадар аҳамиятсиз белгиларни ифодалаган компонент (сўз)лар қискартирилиши, бинобарин термин ихчамроқ ҳолга келтирилиши мумкин. Бироқ бу жараён бошбошдоқлик, таваккалчилик асосида эмас, балки маълум қонун-қоидалар асосида мантиқий равишда амалга оширилиши лозим. Термин муаммоси ҳақида фикр юритар эканмиз, термин нима? деган аниқ саволнинг туғилиши табиийдир.

Термин касбий маъно билдирувчи, касбий тушунчани ифодаловчи ва шакллантирувчи айрим объектлар ва улар ўртасидаги алоқаларни муайян касблар нуқтаи назаридан билиш ҳамда ўзлаштириш жараёнида ишлатиладиган сўз ёки бирикмадир.

Ҳақиқатан ҳам шундай, чунки ҳар бир соҳанинг, тармоқнинг термини борки, у ўша соҳа, тармоқ доирасида қўлланади, аниқроқ қилиб айтганда, касб-хунар эгасининг нутқини шакллантиради, ўзаро нутқий муомала учун шарт-шароит яратади.

Бу ўринда шуни қайд этиш лозимки, муайян касб-хунар ёхуд мутахассисликка эга бўлган кишилар кўпинча у ёки бу соҳанинг ўзига хос специфик терминлари билан иш кўради. Масалан, иқтисодчиларнинг ёзма ёки оғзаки нутқида картель, клиринг, товар обороти, майда мулкчилик, маблағ ажратиш, рента каби тор доирадагина қўлланиладиган терминларнинг ишлатилиши табиий ҳолдир. Ўз-ўзидан аёнки, бу хилдаги терминлар иқтисодиётдан узоқроқ бирор касб эгасининг нутқида ишлатилмайди. Шу билан бирга, иқтисодиёт соҳасининг катор терминлари ҳам борки, улар муайян тил эгаларининг деярли барчаси нутқида баб-баравар ишлатилаверади.

Масалан, бозор, мол, савдо, савдо-сотил, пул, харидор, бозорчи, олиб-сотар, чайқовчи кабилар, шулар жумласидандир.

Ҳар бир соҳанинг ўзига хос тушунчалари бор. Бу тушунчаларнинг жами шу соҳанинг тушунчалар системасини ташкил этади. Шу соҳага оид тушунчаларни ифодаловчи махсус терминлар ҳам мавжуд. Ана шу терминларнинг жами шу соҳанинг терминалогик тизимини ташкил этади. Яъни шу соҳа терминалогияси бўлади. Жумладан, математика, физика, биология, химия, тилшунослик, адабиётшунослик, медицина ва ҳоказо. Фанларнинг ўзларига хос терминлари мавжуд: қушув, олув, квадрат, илдиз, тангенс, котангенс, синус, косинус; заряд, кучланиш, босим, ҳаво оқими, молекула, микроорганизм; морфология, сифат, эга, кесим, ўзак, негиз, қўшимча, аруз, газал, туроқ кабилар. Қуринадики, терминалогия «тор

маънода маълум бир соҳага оид махсус лексика» булса, «кенг маънода умумий лугат таркибининг айрим соҳаларда ишлатиладиган қисмидир» (С.Ф.Акобиров).¹

Терминларни қўллашда маълум камчиликлар содир бўлаётган экан, бунинг сабаблари ҳам мавжуддир: 1. Нутқ муаллифи терминнинг туб маъносини тўғри англаб етмайди. Натижада, уни мантиқан мос келмайдиган сўзлар билан бириктиради ва жумла тузади. Унингча, термин тўғри ишлатилгандай туюлади. Масалан: Унинг сочларидан келаётган жуда ингичка бир ҳиндий мушк иси бошимни айлантиради, гапида ингичка сўзи ўринсиз ишлатилган. 2. Муаллиф уз нутқига жиддий эътибор бермайди, уни кузатмайди, унга баҳо бермайди. Натижада терминлар пала - партиш ишлатилиб юборилади. Баъзан эса онгли равишда мавжуд терминларни яхши билгани ҳолда анъанавий қўлланилиб келинаётган, ҳамма учун тушунарли бўлган терминлардан воз кечиб, ўзини шу фаннинг билимдони қилиб кўрсатиш мақсадида ҳеч ким учун тушунарли бўлмаган, қўлланилиши ўзини оқлаш - оқламаслиги ҳали номаълум бўлган терминларни қўлаш ҳоллари ҳам учрайди. Бу билан нутқ муаллифи ўзини гўё «янги нарса» айтган ҳисоблайди. 3. Тилни чуқур билмасак, унинг синтактик ва семантик имкониятларини эгалламаслик натижасида нутқда терминлар нотўғри ишлатилиб юборилади. 4. Сўз ясалиши, жумладан, терминларнинг ясалиш қонун-қоидаларини яхши билмаслик натижасида нотўғри терминлар - сўзлар ҳосил қилинади ва уларнинг нутқда ишлатилиб юборилиши ҳам сўзловчи ва тингловчи ўртасидаги алоқани қийинлаштиради: «Шу яшаётган жойимда ножойлигимдан эмас нимаданлигини ўзим ҳам билмайман, тушунтирилиши, аммо...» (А.Аъзам).

Келтирилган мисолдаги ножой сўзининг ясалиши гализдир. Чунки ўзбек тилида таркибида о унлиси бўлган ундош - унли -ундош таркибидаги бир бўгинли сўзларга но префикси қўшилиб, янги сўз ҳосил қилиш меъёр эмас: нонон, ножон ясалишлари учрамагани ҳолда нонсиз, жонсиз ёки бенон, бежон ясалишлари меъёр ҳисобланади. Бундан ташқари, баъзан, ҳар хил сабабларга кўра, термин

¹ Р.Қўнғуров, Э.Бегматов, Ё.Тожиёв Нутқ маданияти ва услубият асослари. -Т.: 1992. 151-бет.

ясашда, терминология талабларига зид иш тутилади. Маълумки, терминлар ихчам, айтилиши ва ёзилиши қулай бўлиши керак. Бунга зид равишда, масалан, физик хоссалар типига термин ясашлар учрайди. 5. Баъзан мавжуд термин бор бўлгани ҳолда, уни билмаслик оқибатида, бошқа сунъий терминлар ҳосил қилиш ёки мавжуд терминни ўз мустақил қарашларига мос равишда ўзгартириш, айрим ҳолларда эса, тушунчани, ҳодисани ўз нуқтаи назаридан баҳолаган ҳолда уни мавжуд термин билан ифодалаш ҳоллари учрайди.¹

Мустақилликка эришганимиздан сўнг терминларни ўзбекчалаштириш йўлида бир қатор ютуқлар билан бирга маълум камчиликларга ҳам йўл қўйилди. Бир тушунчани ифодалаш учун турли сўзлар ишлатилди: район - ноҳия - туман; институт - олий илмгоҳ - олий таълимгоҳ - дориомуаллимин; журнал - мажалла - жариди - ойнома - ойбитик; газета - рўзнома - ҳафтанома, қўналга - учаргоҳ - учардаргоҳ - тайёрагоҳ (аэропорт) каби. Атамаларни тартибга солиш бўйича «Атамашунослик қўмитаси» томонидан кўпгина хайрли ишлар амалга оширилди. Масалан: тилимизда муқобили ёки уни яшаш имкони бўлмаган ҳолларда байналмилал атамаларнинг ўзи ишлатилавериши тўғрисида шундай дейилади: «...кейинги тараққиёт давомида кўплаб машиналар, техника воситалари, илм-фан тушунчалари ўз номи билан ҳаётимизга кириб келган. Предмет ёки тушунчаларни ифодалайдиган бундай атамалар ўз сўзимиз бўлиб қолган ва лугат бойлигидан ўрин олган: трактор, автомобил, трамвай, аэропорт, атом, ядро, нейтрон, физика, техника кабилар»².

Шу бўлимда фикр юритилган лисоний ҳодисалардан маълум бўлдики, тил имкониятида шундай сўзлар борки, улар алоҳида муайян семантик майдон сифатида фан билан фан тараққиёти билан фандаги янгиликлар, ўзгаришлар билан бевосита боғлиқ ҳолда юзага келади, яшайди. Маълумки, бундай сўзлар терминлар номи билан юритилиб, фан учун хизмат қилади. Аниқроғи, фан ҳақида сўз борар экан, уни терминсиз тасаввур қилиб бўлмайди.

¹ Р.Қунгуров, Э.Бегматов, Ё.Тожиёв Нутқ маданияти ва услубият асослари. -Т.: 1992. 155-бет.

² Ўзбек тили атамашунослиги. Фан, -Т.: 1992 й. 21 - бет.

Чунки фаннинг «ҳаёти», фаолияти, «ижодкорлиги» термин орқалидир, термин биландир. Термин фаннинг кураш қуролидир, яратиш, яшаш қуролидир, унинг мавжудлигидир.

Термин ҳақида фикр юритилар ва унга изоҳ берилар ҳамда унинг муҳим белги-хусусиятлари саналар экан, биринчи навбатда, унинг илмийлик хусусияти қайд этилиши, айтилиши хусусиятнинг доминанта эканлиги айтилиши лозим. Чунки термин, даставвал, илмийлик хусусиятига - семасига (маъно компонентига) кўра ажралиб туради. Терминнинг қолган барча хусусиятлари: аниқлиги, бир маънолилиги, эмоционалликдан ҳоли эканлиги, қўлланиш камровининг торлиги, чегараланганлиги кабилар унинг - илмийлик моҳиятидан, тушунчасидан келиб чиқади. Термин айнан мана шу нуктасига кўра умумистеъмолдаги сўзлардан, атамалардан фарқ қилади, ажратилади.

Шунингдек, сўз, атама - кенг, умумий;

Термин - тор, хусусий;

Сўз, атама - нисбатан мавхум, абстракт;

Термин - аниқ, конкрет;

Сўз, атама - илмийлик тушунчасига (семасига эга эмас);

Термин - илмийлик тушунчасига (семасига) эга;

Атама - эскирган, нофаол;

Термин - фаол, ҳаракатчан;

Сўз - эмоционалликка, экспрессивликка эга;

Термин - эмоционалликка, экспрессивликка эга эмас;

Сўз - жамиятга, умумга, турли соҳа вакилларига оид;

Термин - фанга, фан вакилларига оид;

Сўз - алоқа қуроли;

Термин - фан қуроли;

Сўз-келиб чиқишига кўра бирламчи;

Термин - келиб чиқишига кўра иккиламчи. У жамият тараққиётининг муайян даврида фан билан фан тараққиёти билан, фан фаолияти билан юзага келган.

Сўз - лексикада ўрганилади, лексикологиянинг текшириш объекти;

Термин - терминологик лексикага оид сўз сифатида терминологияда ўрганилади ва бошқалар.

Сўзнинг ҳам, терминнинг ҳам ҳаёти халқ билан, жамият билан боғлиқ. Чунки жамият бор экан, сўз ҳам, термин ҳам яшайверади,

жамиятга, фанга хизмат қилаверади, муайян вазифани бажараверади.

Жамиятда, тил ва жамият диалектикасида терминларнинг кўлланиши, уларнинг турли сабабларга кўра лисоний жараёнга кириб келиши ва фаол ишлатилиши мутлақо табиий бўлиб, бу тил сиёсатининг, жамият тараққиётининг объектив, мантикий, зарурий маҳсули ҳисобланади. Кириб келаётган терминларнинг ўзбекча муқобили бўлган тақдирда ҳам улардан воз кечиб бўлмайди. Уларни ҳам билишимиз ва улардан ҳам ўринли фойдаланишимиз лозим. Чунки улар дунё миқёсида фаоллиги билан, фан учун хизмат қилиши билан муҳимдир.

Шунингдек, жамият бор экан, фан, тараққиёт бор экан, уларнинг (терминларнинг) функционал қамрови, доираси кенгайиб бораверади. Бу жараён жамият тараққиётининг объектив маҳсули сифатида ижобий баҳоланиши лозим. Айни жараёнларнинг олдини олиш ва унга қарши асоссиз кураш олиб бориш диалектик фалсафани - методологияни, тил ва жамият диалектик муносабатини тушунмаслик, назария билан амалиётнинг узвийлигини тан олмасликдир.

Хуллас, термин фан, техника, санъат, адабиёт, сиёсат қабиларнинг «вакили», фаолият қуроли, яшаш усули сифатида тилнинг лексик системасида алоҳида эътиборга, фан тараққиётида муҳим аҳамиятга эга бўлган фақат ўзигагина хос қатор хусусиятлари билан ажралиб турувчи, жамиятга, унинг тараққиётига фаол хизмат қилувчи ва жамият илмий тараққиёти даражасини кўрсатувчи муҳим мезондир, фан тараққиётининг энг асосий кўзгусидир.¹

Такрорлаш учун саволлар

1. Сўз ва атаманинг фарқи нимада?
2. Истиклолдан сўнг ўзбек терминологиясида қандай ўзгаришлар бўлди?

Таянч тушунчалар

Термин - бир маънодаги сўз.

Атама - атоқли от; термин.

¹ Р.Расулов. Термин хусусиятлари. СамДУ ахборотнома. 2005. №2, 68-71-бетлар.

НОТИҚЛИК САНЪАТИ ТАРИХИДАН

Нотиқлик санъати оғзаки ва ёзма нутқни тингловчиларга жонли, ифодали ва таъсирли етказиш малакасини эгаллашдир. Нотиқлик санъати мураккаб санъат бўлиб, уни эгаллаш кишидан қунт ва чидам, малака ва тажриба талаб этади.

Кишилик жамиятининг бирор бир жабҳаси йўқки, унда нотиқлик санъати ёки унинг элементлари қатнашмаган бўлса. Масалан: бирор бир раҳбарнинг ўз ходимларига қарата сўзлаган нутқида ҳам, ўқитувчининг ўқувчиларига берадиган сабогида ҳам, хуллас, ҳамма – ҳамма ерда нотиқлик санъати ўз мавқеига эга бўлган.

Нотиқлик санъатининг ижтимоий мавқеи шу қадар кенг ва сертармоқки, уни ҳар бир соҳада меъёри, мазмуни ва шакли, ўзига хослиги, таъсир кучи ва томонлари жиҳатидан алоҳида – алоҳида кўриб чиқиш учун маълум бир вақт, имконият талаб қилинади.

I. Нотиқлик турлари. Нутқ кўринишлари:

I. Сиёсий-ижтимоий нотиқлик:

1. Сиёсий-ижтимоий ва сиёсий иқтисодий мавзудаги нутқ.
2. Сессия, конференциядаги нутқ.
3. Сиёсий нутқ.
4. Дипломатик нутқ.
5. Сиёсий шарҳ.
6. Ҳарбий ватанпарварлик нутқи.
7. Митинг нутқи.
8. Илмий-оммабош нутқ.

II. Академик нотиқлик:

1. Ўқув юртлари маърузалари.
2. Илмий нутқ (маърузалар).
3. Илмий шарҳ.
4. Илмий ахборот.

III. Суд нотиқлиги:

1. Қораловчи (прокурор) нутқи.
2. Жамоатчи-қораловчи нутқи.

3. Оқловчи (адвокат) нутқи.
4. Жамоатчи-оқловчи нутқи.
5. Уз - узини ҳимоя қилиш нутқи.

IV. Ижтимоий-маиший нотиқлик:

1. Маъхия (юбилей ёки маътов нутқи).
- Таъзия (мотам) нутқи.
- Табрик нутқи (тост).

V. Диний нотиқлик:

1. Хутба.
2. Ваъз.¹

Нотиқлик санъати тур ва кўринишлари жиҳатидан ана шундай шаклларда намоён бўлади. Бироқ бу тасниф нотиқлик санъатининг бутун борлигини ҳар томонлама акс эттиради, деган гап эмас. Чунки, нотиқлик санъати ҳам борлиқ билан ҳамнафас яшайди, замон талабига мослашади, не-не янги кўринишларни вужудга келтиради ва б.

Кўшлаб фанларнинг бешиги бўлган қадимги Юнонистон (Греция) нотиқлик санъати соҳасида ҳам жаҳон маданияти тарихининг энг ёрқин саҳифаларини яратди.

Юнон нотиқлигининг энг қадимий сарчашмалари ҳақида деярли ҳеч бир ёзма маълумот қолмаган. Нотиқлик санъати ҳақидаги илк маълумотларни эса фақатгина Гомернинг (эрамиздан олдинги XII аср) «Илиада» ва «Одиссея» номли дostonларидан олиш мумкин.

Гомер дostonлари маълумотига қараганда қадимги Юнонистон тупроғида эрамиздан аввал, ана шу даврларда, Нестор, Менелай, Одиссей, Ахилл каби бир талай машҳур нотиқлар бўлганлар. Гомер турли воқеалар тасвири жараёнида йўл-йўлакай эслаб ўтган юқоридаги тўртта нотиқларнинг нотиқлик санъатининг тўртта йўналишга мансублиги, улардан айримларининг эса махсус нотиқлик мактабларида таҳсил олганликларини қайд этади. Хусусан, Ахиллнинг Феникс исми сўз устаси дарсхонасида сабоқ

¹ С.Иномхужаев, Нотиқлик санъати асослари. -Т. 1982. 7-бет.

олганлигини айтади. Ушбу фикрлар шуни кўрсатадики, нотиқлик санъати ўша даврларда худди ҳарбий мутахассислик ва бошқа шу каби ижтимоий – сиёсий зарур мутахассисликлар қатори махсус мактабларга эга бўлган. Юнонистонда кейинчалик аристократия, демократия тузумининг ўрнатилиши натижасида давлат ишларида, халқ мажлисларида, сенат кенгашлари ва суд жараёнларида мамлакатнинг ҳар бир эркин фуқароси иштирок этиш, курилайётган масала юзасидан эркин муҳокама юритиш ҳуқуқига эга бўлган. Бу ҳол кенг омма орасида ҳам нотиқлик санъатининг ривожланиши учун жуда қулай шароит яратди. Чунки нотиқлик санъати ҳар бир фуқаро учун зарурий эҳтиёжга айланган эди. Шу боис барча давлат арбобларидан тортиб, халқ мажлисларининг иштирокчиси бўлган эркин фуқаролар оммаси нотиқлик санъатининг асосларини эгаллаш учун курашар ва мақсадга эришиш учун махсус устоз – ўқитувчилардан дарс олишарди. Бадавлат оилалар эса ўз фарзандларини болалик чоғиданоқ шу муътабар санъат билан қуроллантиришга уринар ва фарзандларини махсус нотиқлик санъати мактабларига бериб ўқитарди. Ўз – ўзидан маълумки, ана шу оммавий эҳтиёж туфайли нотиқлик санъатининг бошланғич, ўрта ва олий таълим даражасидаги мактаби мавжуд бўлиб, уларда минг-минглаб кишилар махсус таълим оларди.

Лекин шуни унутмаслик керакки, юнон демократияси нечоғлиқ демократия бўлмасин, бироқ у ҳозирги тушунчадаги энг прогрессив маънодаги демократия эмасди. Гап шундаки, антик Юнонистоннинг давлат системаси қўлдорликдан иборат эди. Эркин фуқаролардан ташқари яна икки тоифа бор эдики, улар қўллар ва четдан келган, келгинди, деб камситилувчи кишилар бўлиб, улар эркин фуқаролар эга бўлган ҳуқуқлардан фойдаланишга мутлақо ҳақлари йўқ эди.

Суд ишларида ўрнатилган тартиб нотиқлик санъатининг юксалишига катта бир туртки бўлади. Суд жараёнида даъвогар ҳам, ҳимояланувчи ҳам – ҳар бири ўз манфаатини ҳимоя қилиш учун курашарди. Суд ҳукмининг қайси томон фойдасига ҳал бўлиши кўпинча судланувчи шахс ёки даъвогарнинг нотиқлик санъатидаги маҳоратига

боғлиқ эди. Қай томон узининг мантиқий, асосли далил ва маълумотлари билан суд ҳайъатини ишонтира олса, ҳукм ушанинг фойдасига чиқарилар эди. Лекин ҳамма судланувчи ёки даъвогарлар ҳам етук нотик булган рақибларининг тазйиқига дош беришлари қийин эди. Шунинг учун ҳам антик суд тизимининг қоидаларига кўра бундай кишиларга у ёки бу киши номидан сўзловчи нотиклардан ёрдамчи олишга рухсат бериларди. Суд жараёнида бошқа биров манфаатини кўзлаб, нутқ сўзловчи ана шу тоифадаги нотикларга синегорлар дейилиб, уларнинг нутқи синегория деб аталарди. Бора-бора эса ана шу синегорлар тоифасидан суд ҳайъатининг ажралмас қисми булган ҳозирги тушунчадаги адвокатлар келиб чиқдики, бу маънода синегорлар институти чинакамига ижобий, демократик рол ўйнади, деб айтиш мумкин.

Синегорлар нотиклик санъати ва ҳуқуқшуносликдан махсус таълим олган кишилар бўлиб, ана шу суд жараёнидаги қатнашувчилар ҳисобига ўз ҳимояларидаги кишилардан хизмат ҳақи олиб, тирикчилик қилувчи профессионал нотиклар эди. Шу маънода уларни ихтисослашган нотиклар, деб айтиш мумкин. Чунки суд нотиклиги олдида бировни оқлаш учун улар бор билимларини ва маҳоратларини ишга солишга мажбур эдилар. Бугина эмас, улар даставвал олган ишларини ипидан игнасигача урганиб чиқишлари ва ниҳоят жонли сўз санъатига оид бор маҳоратларини ишга солиб, суд жараёнида ютиб чиқишга ҳаракат қилишлари лозим эди. Шунинг учун ҳам синегорлар суд нотиклиги тараққиётига катта ҳисса қўшдилар.

Логографлар ҳам синегорларга жуда ўхшаш кишилар бўлиб, аслида уларни ҳам синегорлардан ажралиб чиққан муайян ихтисосли кишилар, деб айтиш мумкин.

Логографлар нутқ матнларини тузувчи ёки ёзиб берувчи кишилар эди. Синегорлар ҳам ёзиб, ҳам ҳимоя қилган булсалар, логографлар кўпроқ ёзиб бериш билан шуғулланардилар. Бироқ бу уларнинг шахсан нутқ сўзлашларини истисно қилмасди.

Бу касб эгалари ўз ихтисосликлари тақозосига кўра ҳуқуқшунослик, нотиклик ва нутқ матнини ёзишда иқтидорли кишилар булганлар. Чунки улар қонуншунос

мутахассис, таъсирчан, мантиқий изчил ва ишонтирувчи нутқларнинг ёзувчиси, урни келганда нотик сифатида уз ҳимояларидаги кишиларни кенг омма олдида, демократик суд олдида оқлаб чиқишлари керак эди. Забардаст нотиклар нутқиға урганиб қолган афиналиклар ва суд ҳайъати олдида бу ишни бажариш жуда мушкул бўлган. Шунинг учун ҳам логография билан энг билимдон, зеҳни ўткир, тадбиркор кишиларгина шуғулланганлар. Шуниси ҳам борки, логография билан муваффақиятли шуғулланиб келган кишиларнинг кўпчилиги бора-бора ё йирик давлат арбоби даражасига кўтарилган ё яхшигина бадий ижодкор-ёзувчи бўлиб етишган.¹

Юнонистон - жаҳон нотиклик санъатининг йирик намояндаларини етказиб берди. Перикл, Лисий, Демосфен, Аристотель ана шулар жумласидандир.

Перикл йирик сиёсий арбобгина бўлиб қолмай, кўзга кўринган нотик ҳам эди. Перикл нутқларининг бирорта матни ҳам бизга қадар етиб келмаган. Лекин унинг уста, кўзга кўринган нотик булганлиги ҳақида грек тарихчиси Фукидид маълумот беради. Перикл нутқи фикрнинг чуқурлиги, шаклнинг содаллиги, самимийлиги билан, тингловчилар рўҳиятини эътиборга олганлиги билан характерланарди.²

Эрамиздан олдинги V аср охири ва IV аср бошларида яшаб ўтган таниқли суд нотикларидан бири Лисий эди. У уста логограф ҳам бўлиб, уз ҳимоясидаги айбланувчиларга нутқ матнини ёзиб берарди. Лисийнинг нотиклигига хос хусусиятлардан бири ҳамма нотиклар учун зарур бўлган усул-фикрни янгича шаклга солишни жуда осон эгаллаганлигидир. У гапириши лозим бўлган кишининг характерини, ижтимоий аҳволини жуда ҳам аниқ тасвирлаб берувчи нутқ матнини ишлаб чиқишга уста эдики, бу нутқ фақат уша сўзловчиғагина хос буларди.

Лисийнинг нотик сифатидаги иккинчи хусусияти, ҳикоячилик санъатини эгаллаб олганлигидир. У ҳар қандай воқеликни содда, жонли, қизиқарли шаклда ҳикоя қилишга

¹ С.Иномхужаев, Нотиклик санъати асослари. -Т.: 1982. 66-67-бетлар.

² Б.Уринбоев А.Солиев. Нотиклик маҳорати. -Т.: 1984. 17-бет.

уста эди. Унинг нотиқлик санъатидаги учинчи хусусият услубидаги аниқлик, соддалик ва табиийлик эди.¹

Қадимги Юнонистоннинг буюк нотиқларидан яна бири Демосфендир. Демосфен эрамизгача 384 - йилда туғилиб, 322 - йилда вафот этган. У дастлаб узини ҳимоя қилувчи суд нотиғи сифатида танилган. Кейинчалик у логографлик қилади.

Демосфен нотиқлик санъатини ўрганиш учун жуда кўп вақт сарфлайди. Унда жисмоний камчиликлар мавжуд эди, овози паст ва дикцияси ёмон бўлган, кифти асабий равишда титраб турган. Маълумотларга қараганда Демосфен овозини ўстириш учун оғзига майда тошларни солиб, денгиз қиргоғида нутқ сўзларди ва тўлқин шовқин - суронини босиб кетишга ҳаракат қиларди. Кифтнинг титрашидан қутулиш учун шифтга қилични шундай илдирадики, унинг ўткир учи кифтга яқин туради ва кифти титрагудек бўлса, қиличнинг учи тегиб оғритарди. Шу йўсинда олиб борилган узлуксиз машқлар Демосфенга жисмоний камчиликларни бартараф қилишга имкон берган. Тинимсиз меҳнат туфайли у машҳур нотиқ бўлиб етишди.

Демосфен нутқи унинг характерини акс эттирувчи ойна эди. Ундаги кучли ватанпарварлик туйғуси нутқларида ўз ифодасини топарди.

Демосфендан кейин узининг нотиқлик таланти билан ном чиқарган Аристотель эрамиздан олдинги 335 йилда нотиқлик санъатини назарияси - «Риторика» асарини яратди.

Бу асар уч қисмдан иборат:

1. Нутқ хизмат қилиши лозим бўлган тамойиллар таҳлили.

2. Нотиқ учун зарур бўлган шахсий хусусият ва қобилият.

3. Нотиқ нутқида қўлланиладиган нутқ техникаси, нутқ усуллари.

Аристотель нутқ услубига алоҳида эътибор беради. Аристотельнинг нотиқ услуби ҳақидаги фикрлари ҳозирги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотган эмас. У нотиқ нутқи услубининг лаёқатлилиги, унинг аниқлиги билан белги-

¹ Б.Уринбоев А.Солнев. Нотиқлик маҳорати. -Т.: 1984. 18 - бет.

ланади, деб жуда тўғри кўрсатади. Агар нутқ аниқ бўлмаса, нотик ўз мақсадига эриша олмайди, тингловчиларга кераклича таъсир этолмайди. Таниқли файласуф, айрим нотиклар нутқида эпитет, ухшатиш, метафора ва бошқаларнинг уринсиз қўлланишини қоралайди ва уларни тўғри қўллай билиш нутқнинг таъсирчанлигини оширишда муҳим аҳамиятга эга эканлигини айтади.¹

Рим нотиклик санъати юнон нотиклик санъатининг давоми сифатида юзага келди. Римдаги иқтисодий ва сиёсий ўсишнинг характери нотиклик санъатининг янги типини яратди.

Юнонистонда бўлганидек, Римда ҳам нотикликнинг, асосан, уч турини кўрсатиш мумкин: **суд нотиклиги** – оқловчи ва қораловчи, **сиёсий нотиклик**, **мақтов нотиклиги**. Булардан ташқари, Юнонистонда бўлганидек, нотиклик санъатини ўқитиш учун хизмат қилувчи ўқув – машқ нотиклиги ҳам мавжуд эди.

Римда урушнинг кучайиб кетганлиги ҳарбий саркардалар нутқининг ривожланишига ҳам имкон берди.

Римлик нотиклардан бири эрамиздан илгари III – II асрларда яшаб ўтган давлат арбобларидан **Марк Партиус Като** ёки **Катондир**. Катон нотик сифатида нутқ санъати назарияси ва амалиёти масалалари билан махсус шуғулланган.

Кейинчалик Римда ака-ука Тиберий ва Кай Гракх, Марк Антоний, Марк Туллий Цицерон каби таниқли қатор нотиклар етишиб чиқадики, булар ичида энг буюк ва сўзамоли нотик **Цицерон** эди. Цицерон ва Демосфен қадимги нотикларнинг энг буюклари эди. Демосфен кўпроқ ўзининг сиёсий нотиклиги билан шуҳрат топган бўлса, Цицерон суд нотиклиги билан танилди. Албатта, Цицерон нутқлари сиёсий жиҳатдан ҳам кучли эди. Римда, умуман, сиёсий томонни четлаб ўтган бирорта ҳам яхши нотик бўлмаган.

Цицерон тимсолида нотиклик санъатининг назарияси ҳаёт тажрибаси ва назарияси билан муваффақиятли равишда қўшиб олиб борилди. У нотиклик санъати назариясининг айрим томонларини ишлаб чиқишга

¹ В.Уринбоев А.Солиев. Нотиклик маҳорати. –Т.: 1984. 19 – бет.

қолмай, ўз нотиқлик чиқишлари билан буни тажрибада исбот этади. Цицерон нутқининг муваффақиятли чиқиши учун нотиқ қуйидагиларга алоҳида эътибор бериши лозимлигини кўрсатади:

1. Нотиқнинг ўзига ишончи мустаҳкам бўлиши керак. Бунинг учун эса нотиқ ўз нутқида олға суриладиган фикрга тула ишонч ҳосил қилиши лозим.

2. Нутқ тўлиқ исботли далилларга эга бўлиши керак.

3. Материални туплаш нутққа тайёргарликнинг асосидир.

4. Материални тугри жойлаштириш-экспозицияга алоҳида эътибор бериш лозим. Жойлаштириш шундай бўлсинки, у материални бутунлай ўзлаштириб олишга енгиллик яратсин. Бунинг учун эса нутқни аниқ қисмларга бўлиш лозим.

5. Ҳар қандай соҳада ҳам нутқнинг муваффақиятини билиш ҳал этади. Агар нотиқ ўз нутқи қаратилган соҳани яхши билмаса, у қанчалик санъаткор бўлмасин, ўз тинглоғчисини жалб этолмайди.

Цицероннинг нотиқлик санъати назарияси ва тарғибида асосий ўрни учта асари маълум: «Нотиқлик ҳақида», «Риторика» ва «Брут» (ёки «Таниқли нотиқлар ҳақида»).

Унинг нотиқлик санъатининг буюк назариётчиларидан **Квинтилиан**дир. Марк Фабий Квинтилиан нотиқлик ҳақида ёпирик нотиқ ва назариётчи сифатида шуҳрат қозонган. Унинг «Нотиқ билими ҳақида» номли асари **Квинтилиан Цицерон** ва бошқа Рим нотиқлари билан қўшилган ҳолда, ҳамма нотиқ биринчи навбатда унинг асари бўлиши лозимлигини айтади. Шунингдек, у нотиқ санъатида қийинчилик олижаноб бўлиши лозим, бусиз ҳеч қачон яхши нотиқ даражасига кўтарила олмайди, деб билади.

Квинтилиан Римдаги нотиқлик мактабининг асосчиси ҳисобланади. Унгача нотиқлик билимини бериш хусусий мактабларда амалга оширилган.

Умуман қадимги Юнонистон ва Римнинг нотиқлик санъати тажрибалари ўрта аср ва кейинги давр нотиқларининг вужудга келишида муҳим роль ўйнайди.

¹ Б.Уринбоев А.Солиев. Нотиқлик маҳорати. -Т.: 1984. 22 – бет.

Ўрта Осиё халқлари, жумладан, ўзбек халқи ҳам қадимдан сузга чечан, бадий дидли кишиларни қадрлаб келган. Ўша даврда нотиклик санъати - воизлик, нотиклар - воиз, нутқ эса ваъз деб аталган.

Ўрта Осиё халқлари, хусусан, IX-XV асрларда дунё маданияти тараққиётининг энг олдинги, етакчи сафларида туриш даражасига кутарила олди. Ўрта аср фани, маданияти Хоразмий, Фаргоний, Форобий, Ибн Сино, Беруний, Қошгарий, Жомий, Навоий, Бобур каби улут сиймоларнинг номлари билан характерланади.

Бу мутафаккир, шоир, санъаткорлар яшаган давр Шарқ тарихида Уйғониш даври деб аталди. Бу даврда маданият, санъат, илм - фан равнақ топди. Фан ва маданият тарғиботчилари - воизлар етишиб чиқди. Воизликни қадрловчи фикрлар вужудга келди.¹

Кайковуснинг XI аср Шарқ педагогикаси тарихида гоят қимматли асарлар қаторида турувчи «Қобуснома»сида ҳам нотиклик шарҳлари учун алоҳида боб ажратилганлиги бу санъатта бўлган, унинг санъаткорига бўлган қизиқишнинг орта борганлигини кўрсатади. «Қобуснома»нинг «Сухандонлик билан балаң мартабага эга бўлиш ҳақида» деб номланган еттинчи бобида ва ҳунарни эгаллашга бағишланган олтинчи бобида нотиклик сирларига доир билдирилган мулоҳазалар нафақат ўша даврда, балки ҳозирда ҳам катта аҳамиятта эга.

Кайковус ҳамма ҳунарлар ичида суз ҳунари-нотикликни аъло деб билади. У нотикликни эгаллашнинг йўли, биринчидан, «тинимсиз меҳнат, урганишдир»,

Иккинчидан, -нутқинг гузал бўлсин, - дейди. «Су-икки томони бордир: бири гузал томони, иккинчиси ху-томонидир. Халқ олдида гапирадиган сўзинг гузал бўлсин, бу сўзни халқ қабул қилсин».

Учинчидан, ҳар бир фикрни ифодалашда тингловчи қалбига тўғри йўл топа билиш, шаклга эътибор бериш масаласи.

Тўртинчидан, ҳар бир сўз тўғри ва асосли бўлмоғи лозимлигини уқтиради.

¹ Б. Уринбоев ва б. Ўша асар. 24 - бет.

Бешинчидан, ҳар бир нутқ маълум илмий асосга эга бўлсагина, таъсирчан бўлади. Яъни нутқ қаратилган предметни яхши урганиб чиқиш лозимлигини таъкидлаб: «Билмаган илмдан гапирмагил... Билмаган илм маърифатни биламан деб, даъво қилсанг ҳеч нарса ҳосил бўлмайди ва беҳуда заҳмат чекасан», – дейди... Нутқни эгаллашдан мақсад халқ дилига йул топа билишдир, деб билади муаллиф ва «агар кунгилларга сеvimли булишни истасанг, халойиқнинг мақсадини сўзла», – дейди.¹

Умуман мусулмон шарқи маданиятининг салмоқли зарварақларини ташкил этувчи нотиқлик санъати тарихига оид талайгина манбалар бор бўлса-да, улардан ҳеч бири Алишер Навоий қолдирган мерос каби қимматли ва бой эмас.

Алишер Навоий уз даврининг буюк мутафаккири, сўз устаси булиш билан бирга кишиларга яхши сўз билан таъсир эта билиш санъатини жуда ҳам қадрловчи, улуғловчи, бундай санъат усталарига эътибор қилиб, эҳтиром кўрсатувчи бир шахс эди. Навоий омма ўртасида яхши нутқнинг таъсири ва тарбиясини ҳам чуқур ҳис этади. Нотиқликдаги яхши ва ёмон томонларни кўра билиш ва уларни фарқлай олишга чақиради:

Тутию шорик агар нотиқдурур.

Ҳар бирига ўзга бир мантиқдурур.

Алишер Навоий «Маҳбуб ул-қулуб» номли фалсафий асарининг 24-фаслини «Насиҳат аҳли ва воизлар зикрида» деб атаydi ва бунда воизлик санъатига, ваъзга, воизга ўз муносабатини билдиради.²

Навоий воиз қандай киши булиши кераклиги ҳақида шундай фикр юритади: «Воиз Ҳақ сўзни тарғиб қилиши, Пайгамбар сўзидан четга чиқмаслиги керак, энг аввал унинг ўзи Ҳақ ва пайгамбар йўлига кириши, сўнгра эса насихат билан элни ҳам шу йўлга солиши лозим. Ўзи юрмаган йўлга элни бошламоқ – мусофирни йўлдан адаштириб биёбонга ташламоқ ва саҳрода уни йўқотмоқдир. Ўзи мастнинг элни ҳушёрликка чақираши – уйқучи кишининг одамларни бедорликка даъват этганига

¹ Б. Уринбоев ва Б. Ўша асар. 28–29-бетлар.

² Б. Уринбоев ва Б. Ўша асар. 31-бет.

ухшаш бир нарсадир». Демак, воиз, аввало, ўзи шариат ва тариқат йўлига кирган нотик бўлиши керак экан.

Навоий наздида, «Ваъзхон шундай бўлиши керакки, унинг мажлисига буш кирган одам тулиб чиқсин, тула кирган одам эса енгил тортиб, холи қайтсин. Воиз олим ва ҳалол иш кўрувчи бўлса, унинг насиҳатидан четга чиққанлар гуноҳкор бўлади. Агар у бошқаларга буюрса-ю, ўзи қилмаса, унинг сўзлари ҳеч кимга таъсир этмайди ва фойда келтирмайди. Воиз билимдон, ҳалол иш кўрувчи, сидқу садоқат билан фаолият кўрсатувчи шахс бўлиши билан бирга, халқнинг руҳиятини яхши биладиган, халқнинг дарди билан яшайдиган бўлиши керак. Ана шундагина унинг ваъзига юрак-бағри ғам-аламга, дарду ташвишларга тулиб кирган киши дардларидан фориғ бўлиб, кунгли бушаб, енгил тортиб чиқади. Қалбида маънавий руҳий бўшлиқ бўлган одам эса бундай воизнинг суҳбатидан олам - олам маънавий завқ олиб, кунгли, шуури фикрий нурга тулиб чиқади.

Алишер Навоийнинг мухлиси, шогирди ва дўсти бўлган Ҳусайн Воиз Кошифий Шарқнинг машҳур алломаларидан бири бўлган. У ахлоқ, тарих, тасаввуф, нужум (астронимия) риёзиёт, фикҳ соҳаларига доир қирқдан ортиқ асар яратган. Унинг «Футувватномаи султоний», «Ахлоқи Муҳсиний», «Жавоҳир ут - тафсир», каби ўнлаб асарлари беш юз йилдан бери шарқона одоб, ва ахлоқ дастури сифатида юртма-юрт, қўлма - қўл ўқиб келинмоқда.

Ҳусайн Воиз Кошифийнинг нутқлари ўзининг жозибдорлиги билан ҳар қандай кишини жалб қила олган. Айтишларича, унинг бундай сўз санъатидаги маҳоратини Алишер Навоий билан бирга Султон Ҳусайн Бойқаро ҳам юксак баҳолаган ва улар ўз асарларини аҳоли ўртасида расмий ижро этиш лозим бўлган пайтларда бу ишга Ҳусайн воизни муносиб кўрганлар. 898 (1492) йил 8 - ноябрь куни буюк шоир, Навоийнинг устози Абдураҳмон Жомийнинг дафн маросимида Алишер Навоий ўзининг бағишлов шеърини ўқиб эшиттиришни, шу маросимда

ваъз айтган Хусайн воизга топширганлиги бунинг далилидир.¹

Алишер Навоий узининг «Мажолис ун-нафоис» асарида Хужа Муайяд Меҳнагий, Мавлоно Риёзий, Муин воиз каби яна бир қанча воизлар ҳақида ҳам атрофлича фикр билдиради.

Шунингдек, мумтоз меросимизда ахлоқ-одоб ўргатувчи воизнинг уз одоби ҳақида кўп фикр юритилади. Абу Ҳомид Муҳаммад ибн Муҳаммад ал - Газзолийнинг «Охиратнома» асарида ҳам шундай. Газзолий воизларнинг воизи бўлиб, воизларга дастур ул-амал тариқасида панд-насиҳат айтади. У воизнинг тили – нутқига, воизнинг услубига алоҳида эътибор қаратади: «Мабодо, ваъз уқитишдан бошқа иложинг қолмаса, икки нарсада эҳтиёт бул: бирламчи-сўзларинг ортиқча ибора-ю ишоратлар, асли пуч ҳикоятлару маънисиз байтлар ила ясанган, яъники сертакалуф бўлмасин! Чунки Оллоҳ таоло такалуф қилувчиларга газаб қилади, уларни дўст тутмайди. Ҳаддан ташқари сертакалуфлик воизнинг батамом хароб, қалбан гафлатда эканидан далолат қилади». Дарҳақиқат, нотиқнинг нутқи асосий мақсадга қаратилган, ҳар қандай ортиқча сўз ва иборалардан холи бўлиши керак. Аксарият нотиқлар нутқларини сертакалуф, жимжимадор сўз ва иборалар билан безашга ҳаракат қиладилар. Улар нутқларининг чиройли бўлишини истайдилар ва унинг ташқи чиройига зўр берадилар. Аслида эса нутққа чинакам зеб берадиган нарса фикрдир. Воизни эшитимли қилувчи омилардан бири ҳаётий ва ибратли ҳикоятлар ва байту газаллар билан омихта гапиришдир. Албатта, меъёрни унутмаслик лозим.

Такрорлаш учун саволлар

1. Нотиқлар деб кимларга айтилади?
2. Нотиқликнинг қандай кўринишлари бор?
3. Воиз деб кимга айтилади?
4. Нотиқликнинг воизликдан қандай фарқи бор?

¹ Б.Уринбоев А.Солиев. Нотиқлик маҳорати. -Т.: 1984. 34-бет.

НОТИҚЛИКНИНГ ТУРЛАРИ

Нотиклик маҳорати жуда ҳам қадимий тарихга эга. Бу санъат ғарбда ва шарқда қадимдан ривожланган. Шарқ нотикларидан Мавлоно Риезий, Хусайн Воиз Кошифий, Муин Воиз, Навоий ва Бобурларнинг нутқлари ва асарлари бунинг ёрқин далилидир. Ҳар бир даврда нотиклик санъатига ўзига хос эътибор қаратилган, нотиклик санъати ўша даврнинг ғоя ва мафқурасига бўйсундирилган. Шунга қарамадан, нотиклик маҳоратини ифодаловчи бир қатор омиллар мавжуд.

Маълумки, ҳар бир киши ўз нутқининг мазмунли ва таъсирчан бўлишини, қолаверса, нутқ жараёнидаги ҳолат ҳам нотикқа ўз таъсирини кўрсатади: тингловчиларнинг кам ёки кўплиги, аудиториянинг катта ёки кичиклиги, қатнашувчиларнинг таркиби ва савияси, нотикнинг тажрибаси ва маҳорати. Қайси касб эгаси бўлишдан қатъий назар ҳар қандай киши ҳам, нотиклик маҳоратини эгаллаши мумкин. Бунинг учун энг аввало, кучли кизиқиш ва ўз устида узлуксиз, тинимсиз ишлаш керак. Бу ўринда шунини таъкидлаш лозимки, машҳур ва таниқли нотиклар бу мақсад йўлида тинимсиз меҳнат ва машқ қилганлар.

«Нотик» - сўзи араб тилидан олинган бўлиб, у нутқ, мантиқ сўзлари билан ўзакдошдир. Нутқ сўз ва тафаккурнинг узвий боғлиқлигида намоён бўлади. Нотик бошқа одамлар ҳулқ-атворига ва фаолиятига таъсир кўрсатиш мақсадида уларга сўз орқали таъсир этувчи шахсдир. Нотикнинг тафаккури ва онги узвий боғлиқдир. Нотик мантикий фикрлаш хусусиятига эга бўлган ҳамда идроки, хотираси, ўй-хаёллари, иродаси, сўзамоллиги, гапга чечанлиги, билимлилиги билан оддий одамлардан фарқланувчи шахсдир.

«Аскиячи» - арабча «закий» сўзидан олинган бўлиб, «ҳозиржавоб, ўткир зеҳнли» деган маъноларни англатади. Жамоат олдидан маълум мавзу бўйича бадий сўзда ўз қобилиятини намоён қилиб тортишувчи киши - аскиячи дейилади. Аскияда икки ва ундан ортиқ киши ёки маълум гуруҳлар ўзаро мусобақалашади. Аскиячи ҳозиржавоб бўлиши, кўп маъноли кулгили, таъсирли ва қочиримли сўзлаши лозим. У она тилининг бойликларини яхши билиши, киноя, қочирим, ҳазил, масҳара, кесатик, ўхшатиш, муболага каби санъатлардан унумли фойдаланиши лозим. Аскиячининг вазифаси кулги орқали одамларга завқ бериш,

уларнинг билими ва ақлини чархлаш, ҳозиржавоб бўлишга ўргатишдир.

Аскиячиликнинг турлари кўп: пайров, сафсата, ўхшатдим, қофия, лақаб ва бошқалар.

Ўзбек халқи қадимдан тўй, сайил ва байрамларда аския бўйича мусобақалар ўтказиб келади. Аскиячилик ривожига Дехқон Шерназаров, Эрка қори Каримов, Юсуфжон Шакаржонов, Ака Бухор Зокиров, Ижроқумбува Аминов, Абдулхай махсум Қозоқов ва бошқалар катта ҳисса қўшишган.

«Бадиҳагўй» - арабча бадиҳа - гўй - сўзловчи сўзларидан олинган бўлиб, ҳозиржавоб ва чечан кишиларнинг шеърий йўсинда бирданига сўз, шеър ёки қўшиқ айтишидир. Бадиҳагўй асарни ижод этади ёки унга маълум бир ўзгартишлар киритади. Бадиҳа эркин тарзда ижод ва ижро этилган асар бўлиб, бадиҳагўйдан катта тажриба ва юксак иқтидор талаб этади. Бадиҳагўйликнинг тур ва жанрлари кўп бўлиб, энг кўп тарқалгани бахшичиликдир. Пўлкан, Эргаш Жуманбул ўғли, Фозил Йўлдош ўғли, Ислом шоир ва бошқалар бахшилик (бадиҳагўйлик) санъатига муносиб ҳисса қўшганлар.

«Воизлик» - арабча «ваъз» сўзидан («даъват», «хитоб» маъносида) олинган бўлиб, исломда одамларни эзуликка ва яхшиликка чақирувчи, жамоат олдида нутқ сўзловчи шахсни англатади. Ал Басрий исломдаги илк воиз бўлган. Таниқли олимлар, шоирлар, дин арбоблари ҳам воизлик санъатига муносиб ҳисса қўшишган. Айниқса, Мавлоно Риёзий, Хусайн Воиз Кошифий, Жалолиддин Румий ва бошқалар ўз нутқлари билан машҳур бўлганлар. Воиз хушовоз, ишонтирадиган, таъсирчан гапирадиган, талаффузи аниқ ва равшан, юксак билимли ва маданиятли, бир неча тилларни эгаллаган шахс бўлган. Кейинчалик воизликнинг аҳамияти ошиб нафақат исломий маъруза, балки сиёсий ва халқаро аҳволга бағишланган маъруза, баҳс ва мунозарани қамраб олган. Жума намози ва ҳайит кунларида воизлар халқ олдида нутқ сўзлаганлар. Воизлик санъатининг ривожланиши натижасида унинг янги тармоқлари вужудга келган: хатиблик - диний ва сиёсий маъруза; музаккирлик - диний-ахлоқий масалалар; дабирлик - давлат миқёсидаги ёзишмалар ва уни ўқиб бериш.

«Маддох» - арабча «мадх» («мақтов», «таъриф») сўзидан олинган бўлиб, бирор шахс ёки нарса, воқеани мадх этувчидир. У

асосан диний мавзуларда, хусусан, Муҳаммад пайғамбар ва чориёрларнинг ҳаёти ҳамда хислатлари ҳақидаги маълумотлардан бадиҳа тарзида айтувчи ҳисобланади. Диний байтларни, ғазалларни ва ҳикояларни баланд овозда кенг халқ оммаси олдида равон ва ифодали айтиш маддоҳнинг асосий вазифаси ҳисобланади. Демак, маддоҳлик диний айтиш йўли бўлиб ижрочидан нотиклик маҳоратини талаб қилган. Кейинчалик маддоҳ сўзининг яна бир маъноси юзага келди. Бирор шахсни, хислатни ёки ғояни ҳаддан ортиқ мақтовчи ҳам маддоҳ деб юритила бошлади.

«Сухандон» - форсча «сухан» («сўз») сўзидан олинган бўлиб, сўзга чечан, сўз устасини англатади. Сухандон турли мавзуларда нутқ сўзлайдиган маданиятли ва маърифатли шахс ҳисобланади. Унинг аудиторияси ниҳоятда катга: турли байрамларда кенг халқ оммаси олдида, маросим ва тадбирларда, анжуман ва кечаларда ва бошқаларда.

Мумтоз адабий меросимизнинг билимдони Нусратулло Атоуллоҳ ўғли Жумахўжа сухандонликнинг ўтмишдаги ва ҳозирдаги аҳволоти борасида фикр юритиб, унинг расмий ва норасмий давраларидаги талаблари билан боғлиқ мулоҳазаларни илгари суради. «Сухандонликнинг қуйидаги асосий шартлари бор: биринчидан, у маънавий-ахлоқий етук, маърифатли зот бўлсин, иккинчидан - ёши улуғроқ, ҳаётий тажриба кўрган бўлсин, учинчидан - эл танийдиган ва элни танийдиган бўлсин, тўртинчидан - нутқий камчилиги бўлмасин, бешинчидан - кўриниши кўркем, нуруний ва ёқимтой бўлсин, олтинчидан - давра ташкилотчиси ёки тўй-маърака эгасига яқин бўлсин, еттинчидан - давра қатнашчилари, хонадон аҳли, меҳмону мезбонларнинг асосий қисмини танийдиган киши бўлсин».

«Диктор» - лотинча «диктор» («сўзловчи») сўзидан олинган бўлиб, радио ва телевидениеда нутқ сўзловчи шахсдир. Диктор сўзи икки маънода қўлланилади: 1) телекамера ёки микрофонда тайёр матнни хуш овозда ифодали ва тўғри талаффузда ўқиб берувчи шахс; 2) матнга қарамасдан уни равон ва чиройли гапирувчи шахс.

Дикторнинг иккинчи маъносига хос хислатга эга бўлган нотиклар диктор сўзини сухандоннинг синоними сифатида ишлатишади. Нотиклик санъатининг назарий ва амалий масалалари бўйича таникли мутахассис Раҳимбой Жуманиёзов «Нутқий маҳорат» қўлланмасида бу ҳақда шундай ёзади: «Бошқа тилдан ўзлашган сўзлар кўпинча, маъно торайиши ва кенгайиши билан

кириб келади. Сухандон сўзи hozir диктор маъносида қўлланилмоқда. Аслида, нотўғри. Диктор бўлиш мумкин, сухандон бўлолмаслик мумкин. Диктор тайёр матни ёқимли талаффуз, дикция билан ифодали тарзда ўкиб берувчидир. Дикторларни сухандонлик маҳоратини эгаллаганлари ҳам борлигини инкор этиб бўлмайди. Диктор матн билан қаттиқ боғланса, сухандон матн билан эркин муносабатда бўлади. Нутқий малакага, кўникмага эга бўлмаган диктор тилимизнинг софлигини ҳам, бойлигини ҳам намоёиш эта олмайди. Чинакам диктор нутқ техникаси, яъни овоз, нафас, интонация, пауза, оҳанг каби нутқнинг ифода воситалари, машқий жараён билан чегараланиб қолмасдан, балки нутқий маҳорат, нутқий фаолият кирраларини эгаллашга интилиши, назарий маълумот ва амалий машгулотни уйғунлаштира олиши зарур. Ифодали ўқиш, матн мазмунини етказишга дахлдор техник ва назарий воситаларни билиш ва унга амал қилиш ҳар доим аҳамиятлидир. Диктор юқоридагиларни кундалик машқ орқали шакллантириб боради» (20-бет).

Қиссаҳон (қиссагўй) - афсона, эртак, дostonларни равон ва ифодали ўқийдиган киши бўлиб, турли тадбирларда, тўй ва байрамларда ўз маҳоратини намоёиш қилади.

«Қироатхон» - таъсирчан, ифодали ўқийдиган шахс бўлиб, қиссаҳон унинг бир кўринишидир. Қироат муסיқийликка мойиллиги билан ажралиб туради. Арабий қироат талаби, тажвид қоидалари билан ўқилувчи Қуръон тиловати бунга мисолдир. Қуръон ёддан ёки манбанинг ўзидан ўқилади ҳамда қироатга риоя этилади. Таниқли сўз санъаткорларнинг номи билан аталувчи навойихонлик, бобурхонлик, бедилхонлик кабилар қироатхонликка мисол бўла олади.

НУТҚИЙ САНЪАТЛАР

ОҒЗАКИ НУТҚ

1. Воизлик
2. Нотиқлик
3. Сухандонлик
4. Қиссагўйлик
5. Ровийлик
6. Бадиҳагўйлик
7. Аскиячилик
8. Мадрдоҳлик ва ҳоказо.

ЁЗМА НУТҚ

1. Дабирлик
2. Котиблик
3. Муншийлик
(мирзолик) ва ҳоказо.

Адабиётлар

1. И.А.Каримов. «Баркамол авлод орзуси». Т.: 2000.
2. Алишер Навоий. «Маҳбуб ул - қулуб». Т. 1983.
3. А.Ғ.Муҳиддинов. «Ўқув жараёнида нутқ фаолияти» Т.: 1995.
4. А.Аҳмедов. «Нотиқлик санъати». Т.: 1967.
5. А.Ортиқов, А.Ортиқов. «Нутқ маданияти ва нотиқлик санъати». Т.: 2002.
6. Б.Ўринбоев, А.Солиев. «Нотиқлик маҳорати». Т.: 1984
7. В.Г.Костаморов. «Культура речи и стиль». М.: 1960.
8. Ё.Тожиев, Н.Ҳасанова, Ҳ.Тожиматов, О.Йўлдошева. «Ўзбек нутқи маданияти ва услубият асослари». Т.: 1994.
9. Кайковус. «Қобусном»а. Т.: 1994.
10. К.Назаров, С.Усмонов, Қ.Тоҳиров «Юристинг нутқ маданияти». Т.: 2003.
11. М.Миртожиев, Н.Маҳмудов. «Тил ва маданият». Т.: 1992.
12. Н.Маҳмудов. «Маърифат манзиллари». Т.: 1999.
13. Н.Жумахўжа. «Истиқлол ва она тилимиз». Т.: 1998.
14. О.Ҳақимова «Мантиқ ва нутқ маданияти». Т.: 2002
15. Р.Қўнгуоров, Э.Бегматов, Ё.Тожиев. «Нутқ маданияти ва услубият асослари». Т.: 1992.
16. Р.Расулов. «Истиқлол талаби», Гулистон жур. № 2. Т.: 1994.
17. Р.Расулов. «Тил ҳаётимиз кўзгуси». Нафосат жур. № 2. Т.: 1993.
18. Р.Расулов. «Ўзбек тили феълларининг маъно тузилиши». Т.: 2001.
19. Р.Расулов, И.Умиров. «Ўзбек тили тасвирий ифодаларининг изоҳли лугати». Т.: 1997.
20. С.Иномхўжаев. «Нотиқлик санъати асослари». Т.: 1982.
21. С.Мўмин. «Сўзлашиш санъати». Т.: 1997.
22. Т.Қудратов «Нутқ маданияти асослари». Т.: 1993.
23. Э.Бегматов, А.Бобоева, М.Асомиддинова, Б.Умурқулов. «Ўзбек нутқи маданияти очерклари». Т.: 1988.
24. Қ.Мўйдинов, К.Ваҳобова. «Нутқ маданияти» (маъруза матнлари) 2001.
25. Н.Хусанов. «Ўқитувчининг нутқ маданияти» (маъруза матни). 2003.
26. Р.Жуманиёзов. «Нуткий маҳорат». Т.: Адолат, 2005.

ҒАРБ МАДАНИЯТИ ТАРИХИДА НОТИҚЛИК САНЪАТИНИНГ ЎРНИ

Саволлар:

1. Нотиқлик санъати дастлаб қаерда шаклланган?
2. Нотиқликнинг санъат даражасига кутарилишига нима сабаб бўлган?
3. Нотиқлик ҳақида илк бор маълумот берган асар қайси?
4. Нотиқликнинг қандай турлари бўлган?
5. Қадимги Юнон ва Рим нотиқлиги ҳақида нималар биласиз?

Топшириқлар

1. Қуйидаги Юнон нотиқлари, уларнинг нотиқлик санъати, ҳаёти ва ижоди ҳақида адабиётлардан фойдаланиб, маълумот топинг.

Перикл¹. Перикл эрамиздан олдинги V асрнинг бошларида (500–429) яшаган таниқли нотиқлардан биридир. Эрамиздан олдинги V асрнинг 50–30 йиллар Афина давлатининг сиёсий–иқтисодий ва маданий жиҳатдан ривожланиш даври бўлди. Бу пайтда давлат бошида Перикл турган бўлиб, шунга кўра айна давр тарихда «Перикл асри» деб ҳам юритилади... Перикл асли ҳарбий кўмондон бўлиб, Эрон–Юнон урушида катта маҳорат кўрсатади ва шу туфайли ватандошларининг эътиборини қозонади... Перикл уз даврининг давлат арбобигина эмас, йирик нотиғи ҳам бўлган.

¹ Ушбу бўлимдаги Юнон нотиқлари ва улар ҳақидаги маълумотлар С.Иномхўжаевнинг «Нотиқлик санъати асослари». Т.: 1982. китобидан олинган.

Клеон. Клеон Переклдан кейинги машхур нотиқ бўлиб, нафақат Афинада, балки ундан ташқарида ҳам сўзга чечанлиги билан шуҳрат қозонган...

Клеон ўз нотиқлик мактаби билан мавжуд расмий нотиқлик услубларига қақшатқич зарба берган ва бунга ўз замондошларини ҳам эргаштира олган.

Лисий. Лисий қадимги Юнон нотиқлик санъатининг жаҳоншумул мавқеига эга бўлган намояндаларидан биридир. Унинг отаси Сицилиянинг Сиракуз шаҳридан бўлиб, жуда йирик дастмоядор, саноат корхоналарининг эгаси эди... Лисий тахминан эрамиздан олдинги 459 - 380 йиллар орасида яшаб, 80 йилча умр курган. У 444 - йилда жанубий Италиядаги Сибарис шаҳрига боради ва у ерда Сиракузлик Тисийдан нотиқлик санъатини ургана бошлайди... Лисий логографлик билан шуғулланниб, ўз маҳорати билан тингловчиларни, суд ҳайъатини маҳлиё этиб, уларнинг меҳру муҳаббатини қозонган.

Исократ (эрамиздан олдинги 436-338 йиллар). Исократ нотиқлик, фалсафа ва ҳуқуқшунослик соҳасида ўз замонасининг энг йирик фан ва маданият арбоблари бўлган Суқрот, Тисий, Горгийлардан таълим олди. У 329 - йили Афинада нотиқлик мактабини очади ва унга қарийб 40 йил давомида раҳбарлик қилади.

Исократнинг нотиқлик мактаби жуда катта шуҳрат қозонади. Шунинг учун ҳам бу мактабга фақат Афиналиклар эмас, балки Юнонистоннинг барча бурчакларидан ўқувчилар оқиб кела бошлайдилар.

Исей (эрамиздан олдинги тахминан 420-350 йиллар). Исейнинг логографик ва нотиқлик фаолиятига хос бўлган хусусиятлардан бири унинг сўзга чечанлигидир. У узининг ана шу иқтидори, нотиқлик маҳорати туфайли қулига тушган ҳар қандай ишни ўзи ва мижози фойдасига ҳал қила оларди. У, асосан, логографлик билан шуғулланган. Исей логографлик ва нотиқликда Лисий ва Исократ каби машхур сўз усталарига эргашди.

Ликург. Ликург ўз даврининг гуманист нотиги, давлат, фан ва маданият арбоби. Унинг ёши Демосфендан сал улутроқ булиб, 324-йили вафот этган.

Ликург нотиклик санъати асослари, фалсафа ва юриспруденция буйича Платон ва Исократдан махсус таълим олган. Истеъдоди ва нотиклик маҳорати туфайли Афина давлатининг энг йирик нотиклари ва арбоблари сафидан жой олган. Эрамиздан одинги 388-йилдан бошлаб, у давлат хазиначиси сифатида (ҳозирги тушунчада молия министри) Афина иқтисодини бошқаради.

Демосфен (тахминан 384-322 йиллар). Демосфен давлат арбоби ва ўз даврининг йирик нотигидир. Тарихчиларнинг маълумотларига кўра Демосфен фалсафани Платондан, нотиклик асосларини Исократдан урганган.

Демосфен Афина нотиклигининг йирик намояндаси булиб, унинг техник машқлари, нутқ талқини жараёнидаги усуллари нутқ устида ишлаш услублари, тил имкониятларидан фойдаланиш ва нотикликнинг талқиний ифода воситаларини моҳирона ишга сола олиши каби фазилатлари ҳозирги давр нотиклиги учун ҳам амалий ва назарий аҳамиятта эга.

Эсхин (эрамиздан аввалги 390 - йилда туғилган). Эсхин камбағал оиладан бўлгани туфайли нотиклик санъати асосларини махсус мактабларда эмас, мустақил урганишга мажбур бўлган.

Эсхин логографиядан дарс олмаганлиги учун унинг нутқ текстлари, тили композицион жаҳатдан унча аҳамият касб этмади. Аммо Эсхиннинг нотиклик фаолиятида талаффузининг бурролиги, театр декламациясига усталлиги алоҳида урин тугади. У ўзининг юксак савияли, таъсирчан декламацияси билан тингловчилар қалбини ром этган ва шунинг учун ҳам бўлса керак, «Аттикалик унта нотик қонуни» га киритилган.

Гиперид (эрамиздан одинги 389 - йилда туғилган). Гиперид ўрта ҳол оилада туғилган. Гиперид Демосфеннинг замондоши булиб, айрим тарихчилар нотиклик борасида уни Демосфендан ҳам юқори қўядилар.

Гиперид нотиқликни Исократдан, фалсафани Платондан урганган. Ўз даврида Афина давлатининг йирик сиёсий арбоби ва нотиғи бўлиб танилган.

Гиперид нотиқ сифатида жуда содаликка ва аниқликка интилган.

Динарх (эрамиздан олдинги 361-360- йилларда тузилган). Динарх Афина нотиқлик санъати тушқунлик сари юз тутган даврнинг намояндаларидан биридир.

Динарх фалсафа бўйича Аристотельдан, нотиқлик ва юриспруденциядан эса Феофрастдан таҳсил олган. Амалда эса нотиқликда Лисий, Гиперид ва Демосфенга эргашди.

Қуйидаги Рим нотиқлик санъатининг намояндалари тўғрисида адабиётлардан фойдаланган ҳолда, маълумот топинг.

Рим нотиқлик санъати Юнон нотиқлик санъатининг давомий сифатида юзага келган. Римдаги иқтисодий ва сиёсий ўсишнинг характери нотиқлик санъатининг янги типини яратди.

Римлик нотиқлардан бири эрамиздан илгари III-II асрларда яшаб ўтган давлат арбобларидан *Марк Партиус Катон* ёки *Катон*дир. Катон нотиқ сифатида нутқ санъати назарияси ва амалиёти масалалари билан махсус шугулланган. Лекин унинг нутқларидан жуда кам қисми бизгача етиб келган.

Катон ўз нутқида қарама-қарши қўйиш усулини жуда уринли қўллайди. Унинг нутқида далиллар кучлилигидан ҳеч ким қарши гапира олмасди. Шу билан бирга нутқнинг жонлилиги, масалани қисқача баён қила билиш, қўйилган масалани ёрқин курсата билиш учун нутқига нафосат бағишларди.¹

Катон нотиқ сифатида шу қадар кучли маҳорат эгаси эдики, бу борада унга Цицерон ҳам тан бериб ёзади. «Ҳаммасини янада чиройлироқ, янада нафисроқ қилиб айтиш мумкин, аммо ҳеч нарсани ундан кучлироқ ва жонлироқ қилиб айтиш мумкин эмас». Темперамент билан

¹ Б.Уринбоев А.Солиев. Нотиқлик маҳорати. -Т.: 1984. . 21 - бет.

сўзлаш борасида Цицерон деярли ҳеч кимга шу қадар юксак баҳо бермайди.

Ака-ука Гракхлар. Ака - ука Гракхлар эрамиздан олдинги II асрда яшаб утишган. Акаси **Тиберий** ва укаси **Кай Гракхлар**нинг нотиқлик истеъдоди уларнинг гоъвий-ижтимоий қарашлари заминида очилди ва шуҳрат қозонди. Улкан давлат арбоблари бўлган ака - ука Гракхлар Италияда ер реформаси учун кураш олиб бордилар.

Хуллас, ака - ука Гракхлар жаҳон нотиқлик санъати тарихида ўзларининг ёрқин дунёқарашига, аниқ идеал ва мустақил ифода услубига эга бўлган сиймолардир. Шунинг учун ҳам улар асрлар оша жаҳон нотиқлик маданиятининг курки бўлиб келяпти.

Марк Антоний (эрамиздан олдинги 143-87 йиллар). Рим нотиқлик санъатининг йирик намоёндаси, давлат арбоби Цицерон ўзининг «Нотиқ ҳақида» номли рисоласида Марк Антонийни ўзи билан тенг кўрган.

Марк Антоний давлат консули ва цензорлик мартабаларида ишлаб, асосан, халқ мажлислари ва сенатда сўзларди. Нотиқ сифатида характерли хусусияти шундаки, у кўпинча аввалдан тайёрланмасдан, экспромт – бадиҳа тарзида нутқ сўзларди.

Цицерон. Марк Туллий Цицерон эрамиздан олдинги 106 йилнинг 3-январидида Лация деган кичик шаҳарга қарашли Арпина деган жойда туғилган. У, асосан, суд нотиқлигида шуҳрат қозонган сўз санъаткорларидан биридир. Цицерон эрамиздан олдинги 63-йилда олий лавозимга – консулликка сайланади. Цицерон эрамиздан олдинги 43-йилда 6-декабрдан 7-декабрга ўтар кечаси Антоний кишилари томонидан ўлдирилади. Тарихий маълумотларга кўра Цицерондан 150 та нутқ, қолган бўлиб шундан 58 таси бизгача етиб келган.

Булар:

1. Фалсафа мавзуларида ёзилган 12 та асар.
2. Нотиқлик тарихи ва назариясига оид 7 та рисола.
3. Жами 800 тача мактуб

Цицероннинг ҳаёти, ижоди, фалсафий ва адабий қарашлари, нотиқлик маҳорати ва бу соҳадаги таълимоти ҳозирги кунда ҳам амалий ва назарий аҳамиятга моликдир.

Цицерон ва Демосфен қадимги нотиқларнинг энг буюклари эди. Демосфен кўпроқ ўзининг сиёсий нотиқлиги билан шуҳрат топган бўлса, Цицерон суд нотиқлиги билан танилди. Албатта, Цицерон нутқлари сиёсий жиҳатдан ҳам кучли эди.¹

Марк Фабий Квинтилиан. Рим нотиқлик санъатининг буюк назариётчиларидан бири Квинтилиандир (35 йилда туғилиб, 96 йилда вафот этган). Унинг «Нотиқ билими ҳақида» номли асари мавжуддир. Квинтилиан Цицерон ва бошқа Рим нотиқлари фикрига қўшилган ҳолда ҳамма нотиқ, биринчи навбатда, билимли бўлиши лозимлигини айтади. Шу билан бирга Квинтилиан ахлоқ принципларини олга суради. У нотиқ ахлоқли, олижаноб бўлиши лозим, бусиз ҳеч қачон ҳақиқий нотиқ даражасига кутарила олмайди, деб билади.²

Топширик

Гомернинг «Илиада» ва «Одиссея» дostonларидан нотиқлик санъати тасвирланган асар қаҳрамонларининг нутқларидан намуна ёзинг.

Адабиётлар

1. С.Иномхужаев Нотиқлик санъати асослари. Т. 1982.
2. Б.Ўринбоев, А.Солиев Нотиқлик маҳорати. Т. 1984.
3. А.Алимуҳамедов Антик адабиёт тарихи. Т. 1969.
4. Р.Қунгуров, Э.Бегматов, Ё.Тожиев Нутқ маданияти ва услубият асослари. Т. 1992.
5. К.Назаров, С.Усмонов, Қ.Тоҳиров Юристнинг нутқ маданияти. Т. 2003.

¹ Қаранг: Б.Ўринбоев, А.Солиев. Уша асар. 22 – бет.

² Қаранг: Б.Ўринбоев, А.Солиев. Уша асар. 24 – бет.

ШАРҚ МАДАНИЯТИ ТАРИХИДА НОТИҚЛИК САНЪАТИНИНГ ЎРНИ

С а в о л л а р

1. Ваъз нима? Воиз ким?
2. Шарқ нотиқлиги ҳақида нималар биласиз?
3. Ғарб нотиқлиги билан Шарқ нотиқлигининг қандай умумий ва фарқли томонлари бор?
4. Шарқда нотиқлик ва нутқ маданияти масалалари билан шуғулланган олимлардан кимларни биласиз?
5. Нотиқлар қайси жиҳатлари билан воизлардан ажралиб туради?

Топшириқлар

Қуйдаги буюк мутафаккирларнинг нотиқлик санъати ва нутқ маданияти масалаларига бағишланган асарлари ҳақида маълумот топинг.

Абу Наср Форобий. Абу Наср Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Узлуғ ибн Тархон Форобий 872-873 - йилларда (260 ҳижрий йилида) Арис суви Сирдарёга қуйиладиган ердаги Фороб деган жойда туғилган. XIII - XIV аср тарихчиларининг гувоҳлик беришича Фороб Шошнинг (Тошкентнинг) шимолроғида жойлашган. Шунингдек, манбаларда Фороб яқинидаги Суткант шаҳри ҳақида ҳам маълумотлар учрайди.¹

Абу Наср Форобий ҳам IX - X асрларда - иқтисодий ва сиёсий зиддиятлар кучайган бир даврда яшаб ижод этди. У илмнинг турли соҳаларини мукаммал билган ва улар ҳақида мустақил фикрлар баён қилган буюк алломадир. Нутқ ва ақл тарбиясига оид илмлар тўғрисида Форобий қимматли фикрлар айтган.

Форобийнинг айтишича, мантиқ шундай бир санъатки, киши нотиқликдан адашиб қоладиган бўлса, тўғри фикрлашга олиб келувчи ва ақл ёрдамида бирор хулоса чиқариладиган бўлса, хатоларнинг олдини олувчи

¹ М.М.Хайруллаев. Форобий. -Т.: 1991. 3-бет.

нарсаларни уз ичига олади. Унинг ақлга муносабати грамматика санъатининг тилга муносабати кабидир.¹

Абу Али ибн Сино (980-1037). Ўрта аср Шарқининг буюк алломалари орасида машҳур табиб, файласуф, шоир Абу Али ибн Сино алоҳида Урин тутади. Унинг турли соҳалар билан бирга таълим – тарбия, ахлоқ ва нутқ ҳақида ҳам фикрлари мавжудки, улар билан яқиндан танишиш нотиқлик санъатини мукаммал урганишга ёрдам беради. Яхши дуст қайси йул билан ахлоқий камчилик-ларни тузатишда бошқаларга ёрдам бериши мумкинлиги масаласига ибн Сино алоҳида эътибор беради ва нотиқ қўйидагиларга амал қилиши лозим деб билади:

1. Насиҳат (Нутқ - Б.Ў ва А.С) қупол оҳангда берилиши керак эмас.
2. Суҳбатдошнинг илм даражасини ҳисобга олиш зарур.
3. Насиҳатга (ваъзхонликка) кўп берилмаслик керак, уни уртоқлик суҳбати тарзида олиб бориш керак.
4. Насиҳатни мулоғим оҳангда, ёлғиз олиб бориш керак.
5. Агар таъна қилмоқчи бўлсанг, бошқалар камчилиги билан қиёслаб таъна қил.
6. Агар ўз эътиқодинини айтмоқчи бўлсанг, фақат бир фактга таянма, балки кўп масалалар билан исботла, суҳбатдошининг бунини юрагига яқин олишга, шу нарса ҳақида ўйлашга ва ҳақиқатни излашга ишонтир.
7. Агар суҳбатдошининг сенинг гапларингга эътибор билан қулоқ солаётган бўлса, суҳбатни охиригача давом эттир ва ҳеч нимани сир сақлама, лекин унинг эътиборсизлигини сезсанг, гапни бошқа мавзуга бур.²

Унсурулмаолий Кайковус. Унсурулмаолий Кайковус Каспий денгизининг жанубий қиргоғида яшаган Гилон қабиласидандир. У 412 - ҳижрий, 1021-1022 - милодий

¹ Қаранг: Б.Уринбоев, А.Солнев. Уша асар. 25 - бет.

² Қаранг: Б.Уринбоев, А.Солнев. Уша асар. 27 - бет.

йилида майда феодал оиласида туғилди. «Қобуснома»ни 475-ҳижрий, 1082-1083 милодий йилида яратди. Бу ҳақда Кайковус асарида: «Сана 475 да бошладим» - деб маълумот беради. Бу даврда Кайковус 63 ёшда бўлиб, анчагина кексайиб қолган эди, у ўғлига: «Писарам, ман пир шудам» - деб ўзининг қариганлигидан маълумот беради ва ўз асари «Қобуснома»ни ўғлига бағишлайди.

«Қобуснома» 44 бобдан иборат бўлиб, булардан тўрт боби диний характердадир, қолган 40 боби ҳаётий воқеаларни ифода этади.

Кайковус ўз асарида ёшларнинг хулқ - атворига алоҳида эътибор берди. Уларга инсонпарвар бўлишни, халққа ширин муомала қилишни таъкидлади. Шунингдек, дўст ва душманга қандай муносабатда бўлиш каби масалаларни ҳам асарида ёритди.¹

Абу Райҳон Беруний. Дунё маданияти ва маънавияти тараққиётига улкан ҳисса қўшган, фан тарихида жуда катта из қолдирган қомусий олимларимиздан яна бири Абу Райҳон Муҳаммад ибн Аҳмад ал Берунийдир. Абу Райҳон Беруний, У.И.Каримовнинг таъкидлашича, милодий 973 - йилнинг 4 - сентябрида (ҳижрий 362-йил зулҳижжа ойининг 2 - кунида) Хоразмнинг қадимий пойтахти Қиятда таваллуд топди. 1009-1017 - йилларда Хоразмшоҳ Абу-л-Аббос Маъмун ибн Маъмун саройида хизмат қилиб, катта обру - эътибор қозонган. 1017 йилда Маҳмуд Газнавий Хоразмни босиб олгандан сунг Хоразмдаги бир қанча олимлар қатори Беруний ҳам Газнага йул олишга мажбур бўлди ва умрининг охирига қадар шу ерда ижод қилди.

У ўз давридаги барча фан соҳалари бўйича қалам тебратиб, 150 дан ортиқ асар қолдирди. Бизгача етиб келган асарлари орасида «Хронология», «Ҳиндистон», «Геодезия», «Минералогия», «Масъуд қонуни» ҳамда «Сайдана» номи билан машҳур бўлган «Китоб ас-сайдана фи-т-тибб» асарлари тадқиқотчилар томонидан махсус урганилди ва араб, рус, инглиз, немис ва бошқа тилларга таржима қилиниб, нашр этилди.²

¹ Қаранг: Кайковус Қобуснома. 11, 21 - бетлар.

² А.Нурмонов. Ўзбек тилшунослиги тарихи. -Т.: 2002. 13-14 бет.

Маҳмуд Кошғарий. Тилшунослик тарихида Маҳмуд Кошғарий салмоқли ўрин эгаллайди. У тилшуносликнинг жуда кўп соҳалари бўйича қалам тебратди. Қиёсий – тарихий тилшуносликнинг отаси, фонетист – фонолог, лексиколог, лексикограф, туркий тиллар сарф ва наҳв илмининг асосчиси саналади.

С.Муталибов таъкидлаганидек, Маҳмуд Кошғарий яратган «Девону лугатит турк» асари фақат ўша давр учунгина катта воқеа бўлиб қолмай, бугунги туркология фани учун ҳам ўз қимматини сақлаб келмоқда. У ҳақли равишда туркология фанининг асосчиси ҳисобланади.¹

Маҳмуд Кошғарийнинг ҳаёти ҳақида жуда оз маълумотга эгамиз. Унинг тўлиқ исми Маҳмуд Ибн-ул Ҳусайн Ибн Муҳаммад-ал-Кошғарийдир. Маҳмуд Кошғарийнинг туғилган йили аниқ эмас. Лекин «Девон»нинг охирида бу «китоб умрини охирига етказганини» қуйидаги мисраларда баён қилади:

«Кучанди билагим, еғуди тилагим,
Тилинди билагим, теграб ангар жартилуру».

Лугат ёзилганда муаллифнинг кексайиб қолганлигини ҳисобга олсак, у XI аср бошларида туғилган деб ҳисоблаш мумкин.²

Маҳмуд Кошғарийнинг туркий тилларга бағишланган иккита асар ёзганлиги маълум. Улардан бири «Жавоҳирун наҳв фил лугатит турк» («Туркий тилларнинг (синтаксиси) жавоҳирлари» деб, иккинчиси эса «Девону лугатит турк» («Туркий сўзлар тўплами») деб аталади.

Унинг семасиология соҳасидаги фикрлари ҳам жуда қимматли. У сўзларнинг маъноларини изоҳлабгина қолмай, маъно ўзгаришлари юзасидан ҳам нозик кузатишлар олиб борганлиги маълум. Маънонинг кенгайиши, торайиши ва маъно кўчиш усуллари билан бирга сўзлардаги омонимия ва синонимия ҳодисалари ҳам асарда тилга олинади.

Маҳмуд Кошғарийнинг бошқа тиллардан сўз олиш масаласидаги позицияси уни бизнинг давримизга яқинлаш-

¹ Қаранг. А. Нурмонов. Ўша асар. 26-28 - бетлар.

² Қаранг. А. Нурмонов. Ўша асар. ўша бетлар.

тиради. Чунки Маҳмуд Кошғарий турмушда ишлатиладиган асбоб ва бошқа нарсалар, кийимлар, овқатлар, дорилар номлари сифатида кирган чет сўзларни зарур ва фойдали деб ҳисоблаган, бундай сўзларни ўз асарига киритган. Аммо она тилида мавжуд бўлган сўзлар ўрнида чет сўзлардан фойдаланишни зарарли деб ҳисоблаган. Масалан, уғузларнинг қумғон сузи ўрнида форсча офтоба сузини ишлатишларини у танқид қилади.

Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону лугатит турк» асари тарихий диалектология учун, айниқса, қимматли материал ва фикрлар беради. Бу материаллар ўзбек халқ тилининг шаклланишини ёритиш учун жуда ҳам муҳимдир.¹

«Девону лугатит турк»нинг адабий қиммати ҳам бениҳоя каттадир. Унда уч юзга яқин шеърий парча ва куплаб мақол ҳамда ҳикматли сўзлар булиб, шоир бундай шеърий парчаларга қисқа-қисқа шарҳлар беради, халқ мақолларининг моҳиятини ёритиб, уларнинг ишлатилиш ўрнини ҳам кўрсатади.

Ардам боши тил²– адаб ва фазилатнинг боши тил, деб таъкидлайди.

Абу-л-Қосим Маҳмуд аз-Замахшарий. Унинг тулиқ исми Абу-л-Қосим Маҳмуд ибн Умар ибн Муҳаммад (баъзи манбаларда Аҳмад) булиб, у ҳижрий 467 сана ражаб ойининг йигирма еттинчисида чоршанба куни (милодий ҳисобда 1075 -йилнинг 19 - мартида) Хоразмнинг катта қишлоқларидан бири Замахшарда таваллуд топган ва шу боисдан ҳам аз Замахшарий тахаллусини олган.³

Аз-Замахшарийнинг отаси унчалик бадавлат эмасди. Лекин ўз даврининг саводли, анча тақводор, диёнатли кишиси бўлган, аксар вақтини Қуръони карим тиловати ва тоат - ибодат билан ўтказиб, Замахшардаги бир масжидда имомлик ҳам қилган. У хулқ - атвори яхши, ширинсухан ва гоятда мурувватли киши булиб, бу фазилати билан эл орасида катта обрў - эътибор топган. Аз - Замахшарийнинг

¹ Усмонов. Умумий тилшунослик. -Т. 1972. 50-52 бетлар.

² Н.М.Маллаев. Ўзбек адабиёти тарихи. -Т. 1976. 107 - бет.

³ Абу-л.Қосим Маҳмуд аз Замахшарий. Нозик иборалар, -Т. 1992. 4-бет.

онаси ҳам гоятда тақводор ва диндор аёллардан ҳисобланган.¹

Аз-Замахшарий дастлабки билимни она юрти Замахшарда ўз даврининг ўқимишли кишиларидан саналган отасидан олади. Унинг шахсий ҳаётига доир маълумотлардан яна шу нарса маълумки, унинг бир оёғи бўлмай, ёғоч оёқда юрган. Манбаларда чулоқлигининг сабаблари ҳақида ҳам турли - туман ривоятлар келтирилади. Тарихчилардан баъзилари, қаҳратон қишда совуқ олганлигидан, деб ёзса, айримлари, болалигида отдан йиқилган дейди, яна бошқаси ёшлигида бир ножўя иш қилиб қўйганлиги учун онасининг қарғишига учраган, деб ёзади.² Аммо ёшлигидан илмга ҳавасманд Маҳмуд олдинига Хоразмда - мадрасада, кейинчалик Бухорода ҳамда донги кетган мадрасаларда таҳсил олади.

Аз-Замахшарий даврининг буюк олими даражасига кўтарилди. У тилшунослик, адабиёт, жўгрофия, тафсир, ҳадис, фикҳ ва илми алқироатга оид эликдан ортиқ асарлар яратди. Уларнинг кўпи бизгача етиб келган.

¹ Қаранг: Абу-л-Қосим Маҳмуд аз-Замахшарий. Ўша асар. 5 - бет.

² Абу-л Қосим Маҳмуд аз-Замахшарий, Ўша асар. 6-бет.

Замахшарий хикматларидан намуналар:

— Агар тилингнинг ортиқча сўзлашига эга бўла олмасанг, унда тизгининг жиловини шайтонга топширган бўласан.

— Мен рўзадорман дейсан-у, аммо ўзинг булса биродаринг гўштини ейсан, (гийбатлар ва хўрликлардан сўзлайсан).

— Тилингдан чиққан садақа (яъни панду насиҳатинг ва мавъизаю ҳасананг) баъзан қулингдан (мол-дунёнгдан) чиққан садақангдан кўра хайрлироқдир.

— Куп суз-иборалар борки, одамларга улар фасоҳатли кўринса-да, Аллоҳ наздида улар номақбулдир – сўзловчини ҳам, эшитувчини ҳам мулзам қилур.

— Куп ортиқча сўзлашув эшитувчини ранжитар.

— Виждон азобию таънадан тўғри бўлмаган одамни (кимсани) таълим-тарбия ва қийнаш ҳам тўғрилаши амримаҳол.

— Тилию дили тўғри ва ҳақгўй булган одамнинг хатою нуқсони кам булур.

Ўз ваъдасида турмаганда турли-туман важ карсонлар кўрсатувчи кимса ҳеч қачон мард ва ҳимматли инсон бўлолмайди.

— Алдамчилик ва ҳийлакорлик билан машҳур булган бурсақ деган йиртқич ҳайвондан ҳам кўра баъзи Бани одамлар кўпроқ алдамчиروқдир.

— Тоғ тепасидаги қояларни кўчириш миннат эшитиш юкларига нисбатан енгилроқдир.

— Бирор масалада фикр – мулоҳаза қила бошлаганингда ҳеч бир ошиқма, ҳар томонлама уйлаб, обдон фикрлаб иш тутгин.

— Сидқидил ва сахий кимсанинг қалбидан бошқа нарсани сирларнинг сандиги қилма, яъни ҳар бир учраган кимсани сирдош этмагин.

— Эй бўтам, тилингни ёмон сўзлардан сақла.

— Кимки бахт - иқболли, солиҳ кишиларнинг этагига ёпишса, у албатта муроду мақсадига эришиб, хайру барака топар.¹

Юсуф Хос Ҳожиб. Юсуф Хос Ҳожиб XI асрнинг атоқли шоири, донишманди ва давлат арбобидир. Унинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида маълумот берувчи ягона манба унинг «Қутадғу билиг» («Саодатга йўлловчи билим») дostonидир. Бу дoston ҳижрий йил ҳисоби билан 462- (милодий 1069-70) йилда ёзилган. Муаллиф дostonнинг муқаддимасида ёши эллиқдан ошганини таъкидлайди. Шунга қараб Юсуф Хос Ҳожиб XI асрнинг 20 - йиллари арафасида туғилган, деб айта оламиз. Юсуф Хос Ҳожибнинг ватани - Баласогун (Қуз урда) XI-XII асрларнинг йирик савдо-сотиқ ҳамда маданий марказлари-дан бири эди. Бу шаҳар икки марта қорахонийларнинг пойтахти ҳам булган эди.²

«Қутадғу билиг»нинг уч қулёзма нусхаси маълум. Бу нусхалар «Вена» (ёки «Ҳирот»), «Қоҳира» ва «Наманган» нусхалари деб юритилади. Биринчи нусхаси XIX асрнинг 20 йилларида Истамбулда топилди. - Ҳирот нусхаси. Иккинчи қулёзма нусхаси 1896 йилда Қоҳирада топилди. - Қоҳира нусхаси, 1913 йилда Наманганда топилди - Наманган нусхаси.³

«Қутадғу билиг» жами Наманган нусхасида 6500 байтта 13000 мисрага яқин булиб, у 73 фасл-бобга булинган. Ун бир боби дostonнинг муқаддимаси булиб, асосий қисми 12-бобдан, Кунтуғди деган ҳукмдорнинг таърифи билан бошланади.⁴ «Қутадғу билиг» ахлоқий - таълимий асардир. Унинг ахлоқ ва одоб масалаларига бағишланган

¹ Абу-л Қосим аз-Замашарий. Уша асар. 48-77-етлар.

² Боласогуннинг вайроналари Қирғизистоннинг Туқмоқ шаҳри яқинида булган қадимги Оқпешин шаҳри урнида ҳозир ҳам бор. Н.Маллаев. «Ўзбек адабиёти тарихи». -Т. 1976. 111-бет.

³ Н.Маллаев, Уша асар, 11-бет.

⁴ Н.Маллаев, Уша асар, 16-бет.

махсус бобларигина эмас, балки ижтимоий-сиёсий масалаларга бағишланган махсус бобларида ҳам Юсуф Хос Ҳожиб ўз ахлоқий – таълимий қарашларини ифодалайди. Халқнинг турли табақаларига ўғит беради, уларга панд-насиҳат қилади. Унинг ахлоқий – таълимий фикрлари жиддий аҳамиятга эга бўлиб, маданият ва маърифатни раванқ топтиришга, олижаноб инсоний хислатларни тарғиб қилишга қаратилган.

«Қутадғу билиг» дидактик достони ахлоқ ва одобга доир қимматли панд – насиҳатларни ўз ичига олади. Достон тил одоби, севги ва садоқат, ростгўйлик ва ҳалоллик каби масалалар ҳақида ҳикматли сўзлар сўзлайди, майхўрлик ва мутақаббирликни танқид қилади, кишининг юриш – туриши, ўзини тутиши ҳақида ўғит беради. Булар достоннинг бутун мазмуни ва моҳиятига сингдирилади

«Қутадғу билиг»нинг бир неча боби бевосита ахлоқ ва одоб масалаларига бағишланган. Шундай боблардан бири «Тил ардами» («Тил одоби») деб аталган 7-боб бўлиб, унда шоир ўқиш ва билим олишда тилнинг аҳамияти, қисқа ва мазмунли сўзлаш, тилга ортиқча эрк бермаслик ва бошқалар ҳақида ибратли ўғитлар беради:

Уқушқа билигга бу тилмачи тил,
Ярутгачи арни йуриқ тилни бил.
Кишиг тил огирлар булур қут киши,
Кишиг тил ужузлар ярир ар баши.
Тил асрлан турур, кўр эшиқда ятур,
Ая авлуг орсиқ бошингни ятур.
Тилин эмгамиш эр науку тер эшит,
Бу сўз ишка тутгил ўзунга иш эт.
Мани эмгатур тил эзи ўт талим,
Бошим касмасуни касайин тилим.
Сўзунгни кўдазгил бошинг бормасун,
Тилингни кўдазгил тишинг синмасун...
Эсанлик тиласа санинг бу ўзунг,
Тилингда чиқарма яроғсиз сўзунг.
Билиб сўзласа сўз билигга сонур,
Билигсиз сузи ўз бошини еюр.
Ўгуш сўзда ортуқ осиг курмадим,

Яна сўзламишида осиг булмадим.
Ўгуш сўзлама сўз бирар сўзла оз,
Туман сўз тутунин бу бир сўзда ёз.
Санга сўзладим ман сўзум, эй ўгул,
Санга барди бу панд ўзум, эй ўгул...¹
Уқувга, билимга тилмоч – бу тил,
Кишини рушноликка чиқарган равон тил деб

билгин.

Кишини тил эъзозлайди, киши у туфайли бахтга
эришади,
Кишини тил қадрсиз қилади, эр бошини ёради.
Тил ҳовлида (яъни қафасда) ётган арслон

кабидир,

Эй, қафасдаги (маккор) ваҳший бошингни ейди.
Тили туфайли озор топган киши нима дейди,

эшит,

Бу сўзга амал қилгин, ўз фойданга ишлат:
Тил мени жуда кўп кулфатларга солади,
(У) бошимни кесмасин, (мен) тилимни кесайин.
Сўзингга эҳтиёт бул, бошинг кетмасин,
Тилингга эҳтиёт бул, тишинг синмасин...
Сенинг ўзинг эсонлик тиласанг,
Тилингдан яроғсиз сўзингни чиқарма.
Билиб сўзласа, сўз донолик саналади,
Нодоннинг сўзи ўз бошини ейди.
Кўп сўзда ортиқ фойда кўрмадим,
Яна (кўп) сўзлашдан наф топмадим.
Сўзни кўп сўзлама, бир оз озроқ сўзла.
Туман минг сўз тутуни (жумбоғи)ни шу
бир сўзда еч.

Мен сўзимни сенга сўзладим, эй ўгил,
Бу пандни ўзим сенга бердим, эй ўгил.

Юсуф Хос Ҳожиб шоир сифатида бадиий сўзинг
қиммати ва таъсир кучини алоҳида таъкидлайди, ўз сўзини
кўп уринда «шоир тилидан» (донишмандлар тилидан)
сўзлайди ва яхши сўзни ҳар қандай олтин-кумушдан ҳам
ортиқроқ билади:

¹ Н.Маллаев. Ўша асар, 128-бет.

Кумуш қолса олгун манинг санга,
Они тутмагил сан бу, сўзга тенг-а:
Кумуш ишка тутса тугар олқинур,
Сўзим ишга тутса кумуш қизгонур.

Мендан сенга кумуш, олтин қолса,
У (лар)ни сен бу сўзга тенг тутмагин.
Кумушни ишга солсанг тутайди, олқинади,
Сўзимни ишга тутсанг, (сен учун)
кумуш қозонади.¹

Аҳмад Югнакий. Аҳмад Югнакий истеъдодли шоир ва донишманд мураббийдир. Ундан сақланиб қолган ягона адабий мерос «Ҳибатул - ҳақойиқ» («Ҳақиқатлар армуғони»), бадий сўз санъати ва адабий тилнинг жуда қимматли ҳамда нодир ёдгорлигидир.²

Адиб Аҳмад Югнакийнинг шахсий ҳаёти ва тугилиб ўсган ери ҳақида маълумотлар кам. Айрим манбаларда адибнинг ҳаёти ҳақида берилган маълумотлар тўлиқ эмас.

«Ҳибатул - ҳақойиқ»нинг ким томонидан ёзилгани, муаллифнинг исми, отасининг исми, унинг қаерда яшагани, бошқа адибларга нисбатан тутган мавқеи, жисмоний заифлиги ҳақида асарда қисқача маълумотлар мавжуд:

Адиб Аҳмад отим, адаб, панд сўзим,
Сўзум мунда қолур, борур бу ўзум.

Отим – адиб Аҳмад, сўзим-панд-насихат, адаб беришдан иборат, сўзим эса бу дунёда қолиб, ўзим у дунёга кетаман.³

Шоирнинг отаси Маҳмуд Югнакий эканлигини шахсан ўзи айтиб ўтиши Аҳмад Югнакий чиндан ҳам Югнак деган шаҳарда тугилиб ўсганлиги ва у ерда ижод этганлигига ҳеч қандай шубҳа қолдирмайди. Бундан ташқари Алишер Навоий «Насойимул - муҳаббат» деган асарида адиб Аҳмад Югнакий ҳақида маълумот беради.

¹ Н.Маллаев. Ўша асар. 128-129 - бетлар.

² Н.Маллаев. Ўша асар. 138-бет.

³ Н.Маллаев. Ўша асар. 139-бет.

«Ҳибатул-ҳақойиқ»нинг 1480 йилда кучирилган нусхаси 235 байт, 11 бобдан ташкил топган.¹ (Асар нусхалари ҳақида турлича маълумотлар бор).²

Асарнинг бешинчи боби (40–62 - байтлар) билим мақтови ва жоҳилликнинг зарарига, олтинчи боби (63–86-байтлар) тил одобига бағишланган.

«Ҳибатул - ҳақойиқ» дидактик дoston бўлиб, ахлоқ-одоб масалалари ундаги кўпчилик бобларнинг тематик асосини ташкил этади. Шоир тил одоби, сахийлик, бахиллик, камтарлик, эзгулик ва бошқалар ҳақида худди Юсуф Хос Ҳожиб каби замонасининг пешқадам мураббийси сифатида фикр юритиб, кишиларга утиб беради.

Рост, соғлом ва мазмунли сўзлашни, керак бўлганда, сир сақлай олишни мақтаб, лақмалик, ёлгон сўзлаш ва сергапликни қоралаган шоир тилни тийиш одобнинг боши дейди:

Эшиттил, биликлик наку теб аюр:
Адаблар баши тил кутамак турур.
Тилинг бакта туттил, тишинг синмасун,
Қоли чиқса бакта тишингни сиюр.
Сонин сўзлаган эр сўзи сўз соғи;
Ўкуш янгшаган тил эй олмас ёғи.
Сўзунг бўшулуг эсма йиға тут тилинг,
Етар бошқа бир кун бу тил бўшулуги.
Хирадликму, бўлур тили бўш киши?
Тилим бошни еди бу тил, сўз бўши...
Ики ненг бирикса бир ерда қоли,
Буканди ул эрга мурувват йўли:
Бир ул янгшир эрса кераксиз сўзин,
Икинч ялгон эрса ул эрнинг тили...

(Эшиттил, олимлар нима деб айтурлар: адабларнинг боши тил сақлашдир. Тилингни тий, токи тишингни синдирмасин, агар тилингни тиймасанг, тишинг синади. Эр киши эҳтиёт билан соғлом сўзлайди, кўп гапирган лақма

¹ Қаранг: Н.Маллаев. Уша асар, 140-бет.

² Қаранг: Аҳмад Югнакий Ҳибатул - ҳақойиқ. Т. 1971. 10-11 бетлар.

тил аёвсиз душмандир. Бекор сўз сўзлашдан сақлан, тилнинг бушлиғи бир куни бошга етади. Тили буш одам ақлли булармиди? Бу тилнинг бушлиғи киши бошини ейди... Агар кишида икки нарса бирикса: у уринсиз сўзлар билан лақмалик қилса, иккинчидан, унинг сўзлари ёлгон бўлса, у киши учун мурувват йуллари бекилади...)¹

Шоир кишиларни бировни аччиқ ва ёмон сўзлар билан ранжитмасликка чақириб, тилнинг яраси битмас ярадир дейди:

Ўчуктурма эрни тилин, бил, бу тил
Башақтурса, бутмас, бутар уқ боши.

(Тилинг билан ўч ҳиссини қўзғама, бил, уқ яраси битиб кетади-ю, лекин тил яраси битмайди).

Шоир дostonнинг туртинчи бобида сахийлик ва бахиллик ҳақида сўзлаб, ҳиммат ва сахийликни бахиллик ва зиқналикка қарама – қарши қўяди, бу масалаларга доир пандомиз мулоҳазаларини қисман бўлса – да, бошқа бобларга ҳам сингдиради, бадий тил воситаларидан, хусусан, ўхшатишлардан ва халқ мақоллари ҳамда таъбирларидан фойдаланади.

Ахи арни ўтгил утар эрса сан,
Бахилга қатиг ё ўқун кизлагил.

(Мақтамоқчи бўлсанг, сахийларни мақта, бахилларга уқ-ёйни тугрила).²

Алишер Навоий.

Алишер Навоий 1441-йил 9-февралда Ҳирот шаҳрида туғилди.

Шарқ маданиятининг салмоқли зарварақларини ташкил этувчи нотиклик санъати тарихига оид талайгина манбалар бор бўлса-да, улардан ҳеч бири Алишер Навоий қолдирган мерос каби қимматли ва бой эмас.

¹ Қаранг: Аҳмад Югнакий. Ўша асар. 10 - 11-бетлар.

² Н.М.Маллаев. Уша асар. 143-бет.

Навоий ўз даврининг буюк мутафаккири, сўз устаси булиш билан бирга, кишиларга яхши сўз билан таъсир эта билиш санъатини жуда қадрловчи, улугловчи, бундай санъат усталарига эътибор қилиб, эҳтиром кўрсатувчи бир шахс эди.

«Ҳақ йўлида ким санга бир харф уқитмиш ранж ила,
Айламак бўлмас адо онинг ҳақин юз ганж ила», —

деб ҳар бир кишини билимли бўлиб етишишига сабабчи бўлган устозини эъзозлашга даъват этган. Навоий омма ўртасида яхши нутқнинг таъсири ва тарбиясини ҳам чуқур ҳис этади. Навоий нотиқликдаги яхши ва ёмон томонларни кўра билиш ва уларни фарқлай олишга чақиради. Навоий нотиқлик санъатининг буюк қудратига алоҳида эътибор беради. У «Маҳбуб ул - қулуб» номли фалсафий асарининг 24-фаслини «Насиҳат аҳли ва воизлар зикрида» деб айтади. Бунда воизлик санъатига, ваъзга, воизга ўз муносабатини билдиради. Навоийнинг фикрича, воиз қуйидаги хусусиятларга эга булиши лозим:

1. Воизнинг сўзлари таъсирчан ва фойдали бўлмоғи лозим. Воиз керакки «қолаллоҳ» сўз айтса.
2. Нутқ тингловчи учун янгилик билимлар ва узгаришлар хабарчиси бўлмоғи лозим. «Ваъз бир муршид ва огоҳ ишидур ва анинг насихатин қабул этган мақбул кишидур».
3. Нотиқнинг ўзи бирор соҳани эгаллаган булиши ва ундан сўнг ваъз орқали кишиларга таъсир этиши лозим.
4. Нотиқ олим ва билимдон ҳар нарсадан хабардор кишидур. «Воизким, бўлғай олим ва муттақий-анинг насихатидин чиққан шақий».
5. Нотиқнинг сўзи билан иши бир бўлмоғи лозим. Акс ҳолда нутқнинг таъсири бўлмайди. «Улки буюриб ўзи қилмағай, ҳеч кимга фойда ва асар анинг сўзи қилмағай».

Алишер Навоий нотиқликда қисқалик ва равшанликни ёқтиради. Бу жиҳатдан унинг «Маҳбуб-ул қулуб»

асаридаги 60 - танбеҳи уринлидир. «Чин сўз муътабар, яхши сўз мухтасар. Кўп дегувчи мумил, муқаррар дегувчи лояъқил» (яъни: Чин сўз эътиборли, яхши сўз қисқа бўлади. Кўп сўзловчи зериктирувчи, қайта гаширадиган - ақлдан озган), - дейди. У тутуруқсиз гап билан кишиларнинг гашига тегувчиларни ақли паст, носоғлом кишилардир, деб баҳолайди. «Улким, димоғида ҳабт - сўзида йўқ рабт (кимнинг димоғида иллат бўлса, сўзида боғланиш йўқ).¹

Димоғи саҳиҳ - гуфтори фасиҳ (мия соғлом бўлса, гап-сўз ҳам ёқими ва хатосиз бўлур). Сўзи ҳисобсиз-ўзи ихтисобсиз (бошвоқсиз). Сўзида паришонлик, ўзида пуншаймонлик».²

Навоий воизлик санъатида ном қозонган-Хожа Муайяд Меҳнагий, Мавлоно Риёзий, Мавлоно Хусайн Воиз Кошифий, Мавлоно Муин Воизлар ҳақида ўзининг «Мажолисун нафоис» номли тазкирасида фикр билдирган.

Хожа Муайяд Меҳнагий

Алишер Навоий қадрлаган воизлардан бири - Хожа Муайяд Меҳнагий машҳургина эмас, балки нотиқ, донишманд, юксак билим эгаси бўлган, мавжуд билимларни ўрганиб қолмасдан, уларни такомиллаштирган, тўлдирган. У мазорда шайхлик қилса - да, ўзини халққа жуда яқин тутган ва ўз билимини уларга беришга интиланган: «ваъз мажолиси бағоят гарм ва пуршўр воқеъ булур эрди».³

Хужа Меҳнагий муваффақиятлари ва маҳоратининг калити билим доирасининг кенг, мазмунан чуқур эканлигида эди. Навоий ибораси билан айтсак, у «зоҳир улумин» бўлган, яъни ўша даврда аждодаларимиз тўплаган билимларнинг деярли ҳаммасини пухта ўзлаштирган, бунинг устига уларни бойитган ҳам.

Меҳнагий ўз даврининг зўр суҳандонларидан бири, ҳокисор шайх бўлишига қарамай, беназир донишмандлиги, зўр воизлик заковати туфайли ҳатто тож-тахт, аркони

¹ Б.Ўринбоев, А.Солиев. Ўша асар. 31-бет.

² Б.Ўринбоев, А.Солиев. Ўша асар. 32-бет.

³ Қаранг. Б.Ўринбоев, А.Солиев. Ўша асар. 32-бет.

давлат аъёнларини ҳам таъзим қилдира оладиган нотик эди.¹

Мавлоно Риёзий

Алишер Навоийнинг ёзишича: «Ваъз айтиб, минбарда ўз ашъорин ўқур, йиглаб ваъди ҳол қилур». Куринадики, Риёзий нутқ сузлаганда, унинг таъсирчанлигини таъминлашда, ижрочиликни биринчи уринга қўяди. Керак булганда, ўз нутқини кишилар қалбига яқин олиб, улар билан бирдамликни, қайғусига, изтиробига шерикликни билдириш мақсадида йиглашгача бориб етадики, бу нутқ ижрочилигидаги улкан қобилиятдан далолат беради.

Мавлоно Риёзийнинг халққа яқинлигини, нутқининг таъсирчан ва эмоционалликни таъминлашда, унинг ижтимоий келиб чиқиши ва аҳволи ҳам муҳим рол ўйнаганлиги кўзга ташланади. Риёзий аввал Зова вилоятида қози бўлади.²

Хулоса шуки, бой илм соҳиби, ҳаёт – мамот учун аёвсиз кураш оловида тобланган ва воизлик санъатида шуҳрат қозонган Риёзий узининг дарбадар, хокисор қисмати билангина эмас, балки гоъвий эзгу амаллари, ижрочилик услублари, мураббийлик маҳорати билан ҳам замондошлари орасида яққол ажралиб турган. Тахаллусидан ҳам, сезилиб турибдики, у узлуксиз риёзот чеккан, аммо машаққатли меҳнати, мардонатор жасорати ва беназир воизлик маҳорати, маърифатпарварлиги туфайли узига мангу ҳайкал ўрнатиб кетган суҳандондир.³

Ҳусайн Воиз Кошифий

Ҳусайн Воиз Кошифий XV асрда яшаган сабзаворлик воиз ва буюк ахлоқ муаллимидир. Унинг номи ўз замонидаёқ эл оғзига тушган ва машҳур бўлган. Ҳусайн Воиз Кошифий ўз даврининг забардаст олими, астрономи, шоири ҳам эди. Эрон олими Саид Нафисий Кошифийнинг 40 та асари борлигини айтади. Навоийнинг эътироф қилишича, Ҳусайн Воизнинг «Оз фан бўлгайким, даҳли бўлмагай, хусусан, ваъз, иншо (настрий шеър усулида

¹ А.Ортиқов, А.Ортиқов. Нутқ маданияти ва нотиклик санъати. -Т.: 2002. 18–бет.

² Б.Уринбоев, А.Соляев. Уша асар, 32-бет.

³ А.Ортиқов, А.Ортиқов. Уша асар. 19-бет.

ёзиладиган хат) ва нужумки (юлдузшунослик, астрономия), анинг ҳаққидур ва ҳар қайсисида мутаайин (кузга кўринарли) ва машҳур ишлари бор...». Унинг нутқлари жушқин ва эҳтиросли булганлигидан кишиларни кўплаб жалб этар эди.

Ҳусайн Воиз нутқларининг таъсирчанлиги, жозибадорлиги ҳақида эслаб, унинг угли Фахриддин Али Сафий «Латойифут тавойиф» номли асарида шундай воқеани келтиради:

Кунларнинг бирида аҳли мажлисга Мавлоно Сайид-Гиёсиддин деган машҳур сўз устаси кечикиб келган. Шу мажлисда Абдураҳмон Жомий ҳам бор экан. Сайид Гиёсиддин кириб келиши билан Жомий ундан сўрабди:

— Нечук кечикдингиз, Мавлоно Гиёсиддин?

— Мени маъзур тутинг, устод, - дебди Гиёсиддин, - келаётган эдим, масжиди жомеъда Ҳусайн Воиз нутқ сўзлаётган экан, шунга маҳлиё бўлиб қолибман.

Кошифийнинг нутқлари ўзининг жозибадорлиги билан ҳар қандай кишини жалб қила олган. Айтишларича, унинг бундай сўз санъатидаги маҳоратини Алишер Навоий билан бирга Султон Ҳусайн Бойқаро ҳам юксак баҳолаган ва улар ўз асарларини аҳоли ўртасида расмий ижро этиш лозим булган пайтларда, бу ишга Ҳусайн Воизни муносиб кўрганлар.

Ҳусайн Воиз Кашифийнинг нутқлари мазмундорлиги, таъсирчанлиги, ўзига жалб этиш қувватини мужассам этганлиги, унинг техникасини урганиш ҳозирги давр нотиклиги учун ҳам характерлидир.¹

Мавлоно Муин Воиз

Алишер Навоий давридаги машҳур нотиклардан бири. У ҳақда Навоий: «Ҳоло ўзи даги азим воиздурур ва муридали куп» - деб ёзади. Қуринадики, Муин Воиз нотикқина бўлиб қолмай, ўзининг нотиклик мактабига, шоғирларига ҳам эга булган. Унинг нутқ, ижрочилик маҳоратини таҳлил этиб, Навоий: «Минбар устида девановор илк ташламоғи ва тахтани тепмоғи купдур ва узин «Муин девона» била таъбир қилур ва куп баланд ва

¹ Қаранг: Б.Уринбоев, А.Солиев. Уша асар. 1984. 34-бет.

паст сузлар айтур. Чун жунунга муътариф, ҳар нав суз айтса мазурдур...» - деб ёзади.

Бундан англашиладики, Муин Воиз нутқнинг ижрочилик томонига алоҳида эътибор қилган ва бутун хатти-ҳаракатларини, имо-ишораларини ишга сола билганки, гарчи у ўзини «Муин девона» деб эълон қилган бўлса-да, унинг «девона сифат» гаплари халқ дилига яқин бўлганлигидан йигилганларга манзур бўлган.

У ҳар қандай мансабдан воизликни аъло билган ва ўз акаси Мавлоно Низомиддин унга Ҳирот шаҳри қозилигини икки марта тавсия этса-да, уни рад этган. Шу туфайли, унинг акаси: «Муини мо қобилияти бисъёр дошт, ни зинапояи чубин ўро зоеъ сохт» (Муинимизнинг қобилияти кўп эди, уни бу ёғоч зинапоя (минбар) ишдан чиқарди), деганлигини Навоий қайд этади.¹

Воизлик санъати Ўрта Осиё халқларининг, хусусан, ўзбек миллатининг маънавияти тарихида зарҳал ҳарфлар билан ёзилишига арзигулик саҳифаларни бизга мерос қилиб қолдирган.

Адабиётлар

1. А.Ортиқов, А.Ортиқов. Нутқ маданияти ва нотқиқлик санъати. Т.: 2002.
2. А.Нурмонов. Ўзбек тилшунослиги тарихи. Т.: 2002.
3. Аз - Замахшарий. Нозик иборалар. Т.: 1992.
4. Аҳмад Югнакий. Ҳибатул - ҳақойиқ. Т.: 1971.
5. Б.Ўринбоев, А.Солиев. Нотиқиқлик маҳорати. Т.: 1984.
6. М.М.Хайруллаев. Форобий. Т.: 1991.
7. Н.М.Маллаев. Ўзбек адабиёти тарихи. Т.: 1976.
8. С.Иномхўжаев. Нотиқиқлик санъати асослари. Т.: 1982.
9. С.Усмонов. Умумий тилшунослик. Т.: 1972.
10. Т.Қудратов. Нутқ маданияти асослари. Т.: 1993.
11. Р.Қўнгуров, Э.Бегматов, Ё.Тожиев. Нутқ маданияти ва услубияти ва услубият асослари. Т.: 1992.
12. У.Турсунов, Б.Ўринбоев, А.Алиев Ўзбек адабий тили тарихи. Т.: 1995.

¹ Қаранг: Б.Ўринбоев, А.Солиев. Уша асар. 1984. 35-бет.

ХАЛҚ ОҒЗАКИ ИЖОДИДА НУТҚ ОДОБИ МАСАЛАЛАРИ

Саволлар

1. Ўзбек халқ оғзаки ижоди нима учун халқ қадриятларининг тарбиявий қисми ҳисобланади?
2. Мифлар нима?
3. Мақоллар ва маталлар уртасидаги фарқ нимада?
4. Топишмоқлар бошқа жанрлардан қайси хусусиятлари билан фарқланди?
5. Афсоналар қандай хусусиятлари билан мифлардан фарқланади?
6. Латифа ва лофларнинг умумий хусусияти нимадан иборат?
7. Эртақлар бошқа жанрлардан қандай хусусиятлари билан фарқланади?
8. Халқ қўшиқларининг қандай кўринишлари бор?
9. Нима учун аския фақат ўзбек халқ оғзаки ижодига хос жанр ҳисобланади?
10. Достончилик аъёналари ҳақида нималар биласиз?

Топшириқлар

1. Ўрта Осиёда яшайдиган халқларнинг утмиш ҳаёти билан боғлиқ мифлар ҳақида ёзинг.
2. «Халқ мақолларини биламан» мавзuida ижодий мусобақага тайёрланинг (ёзма тарзда, масалаларни изоҳланг).
3. Топишмоқлар айтиш ва уларни топиш бўйича мусобақага тайёрланинг (ёзма тарзда).
4. Мустақил равишда афсона ва ривоятлар ёзиб олинг ва таҳлил қилинг.
5. Афанди образи учрайдиган латифалардан ёзиб келинг.
6. «Эртақларда нутқ одоби масаласи» мавзусида ёзма иш ёзинг.
7. Аллалардан ёд олинг.
8. Аскияда нутқ маданияти мавзусида ёзма иш ёзинг.
9. Достонлардан парчалар ёдланг.
10. Маросим қўшиқларидан намуналар келтиринг (ёзинг).

ХАЛҚ ОҒЗАКИ ИЖОДИДАН НАМУНАЛАР (МАЖМУА)

Мақоллар

1. Айтар сўзни айт,
Айтмас сўздан қайт.
2. Ҳақ сўзга ўлим йуқ.
3. Оз сўз – соз сўз.
4. Тилни билиш – дилни билиш.
5. Нотиқ маҳмадона бўлса, мажлисининг бурди кетар.
6. Тилдан қоқилишдан кўра, оёқдан қоқилиш афзал.
7. Гапнинг тагини гап очар.
8. Бефойда сўзни айтма, фойдали сўздан қайтма.
9. Яхши гап билан илон инидан чиқади.
10. Айтилган сўз отилган ўқ.
11. Севдирган ҳам тил, бездирган ҳам тил.
12. Гапни оз сўзла, ишни кўп кўзла.
13. Кўп билган оз сўзлар, оз бўлса ҳам соз сўзлар.
14. Қиличнинг заҳри кетса ҳам, сўзнинг заҳри кетмас.
15. Оталар сўзи – ақлнинг кўзи.

Топишмоқлар

1. Зарга сотилмас, зўрга топилмас. *(вақт)*
2. Отлари ҳар хил, ёшлари бир хил. *(ҳафта кунлари)*

3. Темир құрғон ичида Қизил тойчоқ уйнайди. *(Тил)*
4. Бир нафасда оламни кезар. *(фигур)*
5. Югургандан утади,
Бир вақтда етади,
Ўқ эмас, отилади,
Қуш эмас, учади *(фигур).*
6. Узоқнинг у ёгинда,
Яқиннинг бу ёгинда.
Қуринмас кўзга,
Тинч бермас бизга *(ҳаёл).*
7. Асалдан ширин,
Заҳардан аччиқ *(сўз, гап).*
8. Бировни суйдирар,
Бировни куйдирар *(сўз, гап)*
9. Оғзимни очдим, учди кетди,
Самарқанду Бухор бориб етди *(сўз, гап).*
10. Оғиздан чиққанча меники,
Оғиздан чиққани элники *(сўз, гап).*
11. Ўт эмас, куйдирар,
Пичоқ эмас, суйдирар *(ёлгон сўз).*
12. Ким суялди,
Ўша уялди *(ёлгон сўз).*
13. Тинмас битта
Тинглар мингта *(радио).*
14. Катта қути, кўзи бор,
Қуш томоша, сўзи бор *(телевизор).*
15. Асал эмас, ёқади
Ари эмас, чақади *(гап, сўз).*

16. Жушиб куйлар акаси
Рақсга тушар укаси *(шамол, усимлик).*

Ҳазил сўроқлар ва сўз ўйини

1. Нима ҳамма тилда ҳам гапиради? *(акс садо).*
2. Одамзодда нима кўп? *(умид, режа).*
3. Дунёда нима чаққон? *(фикр).*
4. Дунёда нима югурик? *(фикр).*
5. Дунёда нима қиммат? *(ростлик).*
6. Дунёда нима кўринмайди? *(севги).*
7. Юмуқ кўз билан нимани кўриш мумкин? *(туш).*
8. Қайси жойда осмон паст бўлади? *(сувда).*
9. Денгиз остида қандай тош бўлмайди? *(қуруқ тош).*
10. Дунёда бир нарса борки, у бўлмаса ҳеч ким бир - бирини танимайди, у нима? *(исм)*
11. Юки булса юради,
юксиз тўхтади. *(осма соат).*
12. Ёмғир ёғиб турганда, қарга
қандай дарахтга қунади? *(ҳул дарахтга).*
13. Қора мушук қай вақт уйга
осонгина кира олади? *(эшик очиқ бўлса).*
14. Бир оилада чолу кампир яшайди.
Уларнинг икки ўғли бор.
Ҳар бир ўғлининг биттадан сингласи бор.
Шу оилада нечта жон бор?

(5 та: чолу кампир, икки ўғил, бир қиз)

15. Анҳор буйида уч қарагай ўсади. Уларнинг ҳар бирида учтадан йўгон шохи бор, ҳар бир йўгон шохида бештадан новда бор. Ҳар бир новдада етти донадан олма бўлса, ҳаммаси бўлиб нечта дона олма бор?

(битта ҳам олма йўқ, қарагайда олма булмайди)

Р И В О Я Т

Ўтмишда ови юрса ҳам дови юрмай, тобора камбағаллашиб бораётган бир деҳқон йул четида уйланиб турса, фақиргина йўловчи утиб қолибди. Шунда деҳқон:

— Эй донишманд, нима эксам, мен бойиб кетаман? — деб маслаҳат сурабди.

Йўловчи унга пиёз экишни тавсия этибди. Қарангки, нотаниш йўловчининг гапига кирган деҳқон ўша йили чиндан ҳам бойиб кетибди. Шодлигидан босар — тусарини билмай қолган деҳқонга яна ўша одмигина йўловчи учраганида:

— Эй гадо, нима эксам, мен янада бойиб кетаман? — деб иккинчи мартаба мурожаат қилибди.

Шунда у яна бир экиннинг номини айтиб, йўлида давом этибди. Фалакнинг гардишини қарангки, кейинги йили деҳқоннинг омади чопмай, илгаригидан ҳам камбағаллашиб кетибди.

Бундан гоятда газабланган деҳқон ҳалиги йўловчини сабрсизлик билан кута бошлабди. Ниҳоят, у нотаниш йўловчи билан дуч келибди ва :

— Эй нотавон йўловчи, нега мени алдадинг? Сенинг гапингга кириб, янада бойиш ўрнига буткул камбағаллашиб кетдим-ку?, — деб газаб қилибди.

— Узингни бос, — дебди йўловчи. — Биринчи йили сен менга «донишманд» деб мурожаат қилдинг. Мен сенга донишманднинг жавобини бердим. Натижада сен бойиб кетдинг. Кейинги сафар эса менга «гадо» сўзини муносиб

кўрдинг ва мен сенга гадонинг жавобини бердим, - деган экан...¹

«Е тўним, е...» афанди.

«Афанди бир куни туйга борган эди, усти-боши эски булганлиги учун унга ҳеч ким эътибор бермади. У туйхонадан тезда чиқиб, бир ошнасининг кийимларини кийиб, яна қайтиб келди. Афандини иззат-икром билан тўрга утказдилар, олдига турли-туман ноз-неъматлар келтириб қўйдилар. Бу аҳволни курган Афанди устидаги тўнга қараб:

— Бу овқатлардан е, тўним, е!, - дейди.

Ажабланган одамлар бунинг сабабини сўраганларида у:

— Мадомики, бутун ҳурмат, эҳтиром янги тўнга экан, таомни ҳам у есинда, - деб жавоб берибди».²

«Луқмони ҳақим йўлда бораётсалар, бир уйдан нола эшитилибди. Кирсалар, хаста одам оғриққа чидаёлмай дод дер эмиш. Табиблар келиб, уни бугун-эрта ўлади, дейишибди экан. Луқмони ҳақим хастанинг билак томирини ушлаб кўриб дебдиларки: «Дардингизга даво бор. Илон заҳри сизга шифо бергай». Хаста дебдики: «Илон заҳрини мен қандай топай? Бир бедаво бўлсам... Ё мени шу аҳволда ташлаб кетаверасизми? Оллоҳ менинг зоримни эшитиб, Луқмони ҳақимга рўбаро қилганида эди, у зот мени ташламас эдилар». Луқмони ҳақим бу нолани тинглаб, айтибдиларки: - «Зинҳор ташламасман». Хуллас, ҳазрат Луқмони ҳақим илонзорга бориб, бир ёшроқ илонни бўғзидан бўғиб турибдилар. Шунда илон иттифоқо тилга кирибди ва дебдики: «Эй инсон фарзанди, сен нечун мени бўғаётирсан? Оллоҳнинг менга берган жабрлари камми эди?». «Оллоҳ сенга қандай жабрлар қилди?», деб сўрабдилар Луқмони ҳақим. «Мени кўримсиз қилиб яратди, одамлар кўрсалар мендан қочадилар. Мени ертубан қилиб қўйди, судралиб юришга маҳкум этди. Энди сен мени бўғиб, жонимни оларсанми?». Луқмони ҳақим

¹ Қаранг. Сиддиқ Мумин. Сузлашиши санъати. Фарғона. 1997. 60-бет.

² Сиддиқ Мумин. Ўша асар. 81-бет.

дебдилар: «Шундай қилмасам бир одам ҳаётдан куз юмар». Илон дебди: «Ажаб! У одамни сақлаб қолмоқ учун мени улдирасанми? Ахир у ҳам Оллоҳнинг бир маҳлуқи, мен ҳам. Бир жонни сақламоқ учун иккинчисини маҳв этмоқ шартми? Эй инсон боласи, сен айт: мен бировни чақсам, менинг заҳримни даф эта оласанми?» Луқмони ҳаким айтибдилар: «ҳа, даф эта оламан». Илон дебди: «Унда менинг заҳрим кучли эмас экан. Дунёда шундай заҳар борки, сен уни зинҳор даф эта олмассан!». «Қандай заҳар?. Қора қуртникими?», – дебдилар Луқмони ҳаким. «Э, йўқ, — дебди илон. — Дунёда энг кучли заҳар – одамнинг заҳри. Бунга даво йўқтур. Одам одамни чақса, албатта, ўлим ҳақдир! Оллоҳ биз – илонларни тубан қилиб яратди. Аммо биз бир-биримизни чақмаймиз. Сиз – одам болаларини юқори қилиб яратди, сиз бир-бирингизни чақиб улдирасиз. Сен сақлаб қолмоқчи булаётган хастага менинг заҳрим даво эмас, янглишма. Уни уз дўсти чаққан. Унинг заҳрига даво топа олмассан. Бунга хатто Луқмони ҳаким ҳам даво топмагай. Қўй, у улаверсин, азобларидан қутула қолсин...»¹

МЕҲР БАЙТЛАРИ

(Аллалардан намуналар)

Тоглардаги шунқорим-а, алла,
Богимдаги булбулим-а, алла,
Бешиқдаги қоплоним-а, алла,
Қўлимдаги ботирим-а, алла.

Улғайиб ўса, алла,
Кўқдаги юдузим-а алла,
Белгинамнинг қуввати-я, алла.
Кўзгинамнинг гавҳари-я, алла.

Алла айтиб юрайин-а, алла.
Қўзичоғим болам-а, алла,
Катта бўлиб жоним-а, алла,
Ватанга содиқ бўл-а, алла.

¹ Т.Малик Шайтанат III китоб 315-бет.

Кузимнинг нури-я, алла,
Меҳр-оқибатли бул-а, алла.

* * *

Туйиб - туйиб упай сени,
Ширин думбогим, алла.
Қучогимда яшаб турган,
Машғал чирогим, алла.
Эрка углим катта булгин,
Қуриқчи булгин, алла.
Бошга келган балоларни,
Йўқ қилиб тургин, алла.

Алла-алла айтайин, алла,
Устингга туним ёпайин, алла,
Бу гариблик ҳасратин, алла,
Кимларга бориб айтайин, алла.

Ухла, эркам, ол ором,
Алла-алла жон болам, алла.
Мендан зурриёд, мендан ном,
Богда очилган лолам, алла.

Сенга қўйдим яхши от, алла,
Яхши ниятдур мурод, алла,
Юрту элга суянсанг, алла.
Сенга бўлгуси қанот, алла,

Осмонда учган қушлар, алла,
Секин чиқар товушлар, алла,
Мени солма қайгуга, алла,
Болам тўйсин уйқуга, алла.

Бошингда ултираман,
Алла айтиб тун буйи, алла.
Юрагимни пайванд қилай,
Сенга жоним шу кўйи, алла.

Алла десам бор бўлгин, алла,
Менга номус-ор бўлгин, алла,
Катта булган чоғингда, алла,
Халққа вафодор бўлгин, алла.

Улгай болам, гул Ватан, алла,
Ботир бўлиб усгил қўзим, алла,
Сени куриб бу чаманда, алла,
Яйрай-қувонай, юлдузим, алла.

Алла айтай жоним болам,
Ухлаб қолгин-а, алла...
Бешикларда роҳатланиб,
Ором олгин, алла...

Уйларимни ёритувчи,
Ёруғ юлдузим, алла-ё...
Дилларимни равшан қилгин,
Равшан чирогим, алла...

Арслон билакли, шер юракли,
Қоплонгинам бўлгин-а, алла,
Катта бўлиб Ватанингга,
Содиқ бўлгина, алла...¹

¹ Қаранг: Тафаккур чечаклари (Ўзбек халқ қўшиқлари). –Т. 1992.

Адабиётлар

1. Ақл ақлдан қувват олади. Ҳикматли сўзлар. Т.: 1967.
2. Ипак йўли афсоналари. Т.: 1993.
3. Маҳмуд Саттор. Ўзбекнинг гапи қизиқ. Т.: 1994.
4. М.Абдурахмонов. Ўзбек топишмоқлари. Т.: 1991
5. Н.М.Маллаев. Ўзбек адабиёти тарихи. Т.: 1976.
6. О.Мадаев, Т.Собитова. Халқ оғзаки поэтик ижоди. Т. 2001.
7. Оз – оз урганиб доно бўлур. Т.: 1998.
8. С.Мумин. Сўзлашиш санъати. Фарғона. 1997.
9. Т.Малик. Шайтанат. I-II-III-IV китоб. Т.: 1997.
10. Тафаккур чечаклари. Ўзбек халқ қўшиқлари. Т.: 1992.
11. Ш.Шомақсудов, Ш.Шораҳмедов. Маънолар маҳзани. Т.: 2001.

КАЙКОВУСНИНГ «ҚОБУСНОМА» АСАРИДАГИ СУХАНДОНЛИК ХУСУСИДА

Саволлар

1. Шарқ алломаларининг ахлоқий - тарбиявий асарларидан қайсиларини биласиз?
2. Кайковус қачон ва қаерда тутилган?
3. «Қобуснома» қачон ёзилган?
4. Кайковус «Қобуснома»ни кимга бағишлаб ёзган?
5. «Қобуснома» қайси тилларга ва кимлар томонидан таржима қилинган?
6. «Қобуснома» неча бобдан иборат ва унда қандай воқеалар берилади?
7. Асарда кишилар неча тоифага ажратилган?
8. Сўзлар неча тоифага ажратилган?

Топшириқлар

1. «Қобуснома»ни синчиклаб ўқиб чиқинг.
2. Ҳаётдан «тўрт нав сўзларга» мисол ёзинг.
3. «Халойиқ ҳам тўрт нав»ига ҳаётдан мисол ёзинг.
4. Асарнинг еттинчи бобини синчиклаб ўқинг ва гапириб беринг.
5. Бадиий адабиётлардаги нутқ одоби ҳақидаги ҳикоялардан кўчириб ёзинг.
6. Асарнинг еттинчи бобидаги ҳикояларни кўчириб ёзинг.

Кайковус «Қобуснома». Кайковус қаламига мансуб «Қобуснома» асари шарқ халқлари орасида маълум ва машҳурдир. Асардаги муъжаз ривоятлар, ихчам латифалар, кичик-кичик ҳикоятлар уни янада жозибали, ўқишли бўлишини таъминлаган.

XI асрнинг 82-83-йилларида Ғарбий Эрон подшоҳининг набираси Кайковус ибн Искандар ўз ўғли Гилоншоҳга бағишлаб «Насиҳатнома»сини яратади ва ўша давр анъанасига кўра уни бобоси подшоҳ Шамсулмаолий Қобус шарафига «Қобуснома» деб атайди.

«Қобуснома» асрлар мобайнида Ғарб ва Шарқ мутафаккирларининг эътиборини уzigа жалб этиб келган. Олимлар «Қобуснома»ни диққат билан ургандилар ва уз тилларига таржима қилдилар. Масалан: 1702-1705 - йилларда турк тилига, 1786-1787 - йилларда Муҳаммад Сиддиқ Рашидий томонидан татар тилига таржима қилинади.

Бундан ташқари 1886 - йилда рус тилига, шу йили француз тилига, 1811 - йилда немис тилига, Е.Э.Бертельс томонидан 1953 - йилда иккинчи марта рус тилига таржима қилинади. Демак, XIX асрданоқ асар инглиз, фаранг, олмон, рус тилларига таржима қилинади. 1935 - йилда Техронда Саид Нафисий томонидан босмадан чиқарилди.

1860 - йилда «Қобуснома» илк бор узбек тилига буюк шоир ва мутаффакир Муҳаммад Ризо Огаҳий томонидан таржима қилинди. Огаҳий таржималари ичида «Қобуснома» алоҳида ўринлардан бирини эгаллайди. Бу нодир асар 1965-1973 ва 1986-йилларда адабиётшунос олим Субутой Долимовнинг катта саъй-ҳаракатлари туфайли уч марта нашр қилинган эди. 1994-йилда «Қобуснома» Муҳаммад Ризо Огаҳий таржимаси асосида ҳозирги замон узбек адабий тилида яна С.Долимов томонидан нашрдан чиқарилди.¹

Асарнинг еттинчи боби: Сухандонлик била баланд мартабали булмоқ зикрида.

Киши сухандон, сухангуй (нотиқ булиши керак. Аммо эй фарзанд, сен сухангуй булгил ва лекин дуругуй (ёлгончи) булмагил. Ростгуйликда узинг шуҳрат қозонгил, токим бирор вақт зарурат юзидин ёлгон суз десанг қабул қилгайлар. Ҳар суз десанг ҳам рост дегил ва лекин, ёлгонга ухшагон ростни демагилким, ростга ухшаган дуруг дуругга ухшагон ростдин яхшидур, недийким ул дуруг мақбул булар, аммо ул рост мақбул булмас. Демак, номақбул ростни айтишдан парҳез қил, токи менинг била Абу Сувор Шопур билан Абу ал-Фазлнинг орасиндаги воқеа сенинг бошингда содир булмасин.

¹ Қаранг. Қобуснома. -Т. 1994, 3-9 бетлар.

ҲИКОЯТ

Билгил, мен амиралмуъмин замонида бир йил ҳаждан қайтиб келиб, Ганжада қарф тутдим..

Ҳиндистонга кўп газот қилмиш эрдим, Румга ҳам юриш қилмоқни уйлардим. Абу Сувор Ганжада улуг подшоҳ эрди. Ул бағоят хушманд, одил, саҳий ва фозил киши эрди. Бир куни мени куруб, кўп ҳурмат қилди ва менинг била сўзлашмоқ мақсадинда ҳар турли сўз сўрар ва мендин маъқул жавоб эшитар эрди. Менинг сўзларим унга маъқул тушиб, кўп қарамлар қилиб, менга кўнгул қўйди. Мен ҳам унинг эҳсонларин куриб, унга кўнгул қўйдим. Шул сабаб била бир неча йил Ганжада муқим бўлдим ва ҳамиша подшоҳнинг мажлисида ҳозир эрдим. Подшоҳ мендан ҳам турли сўзларни сўрар эрди. Бир куни сўз орасига менинг вилоятим тушди ва мендин Гургон қишлоғи ҳолидин сўради. Вилоятларнинг ажойиб - ғаройибларидин сўз очилди. Сўз асносинда мен дедим: «Гургонда Сиёвакс дегон бир кент бордур ва унинг бир чашма суви бордурким, ул кентдин узоқроқдур. Хотинлар жам бўлуб, ҳар бири бир кўза кўтариб, ул чашмага бориб сув олурлар ва кўзани бошларига кўтариб, барчаси ҳамроҳ бўлиб уйларига қайтадилар. Уларнинг орасида бир хотин кўза кўтармай, барчадин илгари юруб, йулига эҳтиёт бўлуб, назар ташлаб боради. Нединким ул ерларда бир кўк қурт бордур. Уни сизак дерлар. Агар ул қуртдин бирини топсалар, йулдин олиб, йироққа ташлайдурлар, токим хотинлар ул қуртни билмай босиб ўлдурмасунлар. Агар сув кўтаргон хотинлардин бири қуртни босиб ўлдурса, бошига кўторгон кўзадаги сув сасиб, бадбўй бўлиб кетади. Шундан кейин аввал сувни тўкиш, кўзани ювиш керак бўлади ва кўзани тозалагон хотин қайтиб бориб чашмадин сув олади.

Мен бу сўзни дедим, аммо амир Абу Сувор туршруй (бадбуруш, қовоғи солиқ) бўлиб, мендин юз ўгурди ва бир неча кун менга бурунғидек (аввалғидек) мулоқот ва илтифот қилмади.

Бир куни Фирузон Дайлимий бу аҳволни менга айтди: «Амир сендин гина қилиб деди: «Фалон киши бағоят донодур, аммо ёш ўғлонларга айтгудек ёлгон сўзни менга

айтадур. Унингдек кишидан менингдек подшонинг олдида бунингдек дуруг сўзни айтмоқ муносиб эмасдур».

Мен бу сўзни эшитгондин сўнг дарҳол Ганжадан Гургонга бир киши юбориб, уламнинг шаҳодати била бир гувоҳ хат талаб қилдим. Гургоннинг барча уламо, қозилари бу кентнинг, қуртнинг ҳоли ва қиссаси ростлиғи ҳақида гувоҳ бўлишиб, бу бобда бир хат ёзиб юбордилар..

Бу хат тўрт ой муддаттида менга етиб келди. Мен уни подшоҳга кўргуздум. Подшоҳ уни ўқиди ва табассум қилиб деди: «Мен ҳуд¹ таҳқиқ² булурманким, сенингдек кишидан ёлгон сўз зоҳир булмағусидир, хусусан, менингдек подшоҳнинг олдида... Аммо тўрт ой муддатида икки юз одил кишининг гувоҳлиғи била бир рост сўзни айтмоқ муносиб эмасдур. Бунингдек сўзлар аввал исбот этилғай, ундин сўнг ул сўзни қабул этғайлар.

Эй фарзанд билғилки, сўз тўрт нав бўлур, ундоқким халойиқ ҳам тўрт нав бўлгондек. Бири улким, билур ва билгонин ҳам билур. Ул олимдур, унга тобе бўлмоқ керақдур. Бири улдураким, билмас ва билмагонин билур, ул қобилдур, унга ўргатмоқ керак. Бири улдураким, билур ва билгонин билмас, ул уйқудадур, уни бедор қилмоқ керақдур. Бири улдураким, билмас ва билмагонин ҳам билмас, у жоҳилдур, ундин қочмоқ керақдур. Аммо деб эрдимки, сўз ҳам тўрт навадур; бири, билинмайтургон ва айтилмайтургон; иккинчиси, айтилатургон ва билинатургон; учинчиси, ҳам билинатургон ва ҳам билишга заруратсиз, аммо айтса бўлатургон, тўртинчиси, билантургон ва айтилмайтургон. Аммо айтилмайтургон ва билинмай тургон ундоқ суздурки... дунёнинг салоҳи унга боғлиқдир. Ул сўздин айтғувчига ҳам, эшитувчига ҳам куп наф етар. Аммо билинатургон, бироқ айтилмайтургон ундоқ сўздирким, бир муҳташам одамнинг айби сенга маълум бўлур. Лекин ақл тариқидин хаёлга келсанг, уни айтмоқ бешармлиқдир. Чунки айтсанг ул муҳташамнинг қаҳри ё у дўстнинг озори сенда ҳосил бўлур, ёҳуд уз бошинга улуг шўриш ва гавго пайдо қилурсан. Шул ваҳдин ҳам бул сўз билинатургон, аммо айтилмайтургон

¹ Ҳуд - уз, узим.

² Таҳқиқ - бирор нарсанинг ҳақиқатини излаш.

сүздур. Бу сүзларнинг яхшироғи ҳам билинатурғон ва ҳам айтилатурғон сүздур.

Бу тўрт нав сўзнинг икки юзи бордур. Бири хўб ва бири зишт. Ҳар сўзни халойиққа зоҳир қилсанг, яхши юз била зоҳир қил, токи мақбул булсун ва халойиқ сенинг сўз била баланд мартабага эғалигингни билсунлар. Нединким кишининг мартабасини сўз била билурлар, аммо сўзнинг мартабасини киши била билмаслар, чунки ҳар кишининг аҳволи ўз сўзининг остида пинҳондур, яъни бир сўзни бир иборат била айтса булур, эшитгон кишининг эса кўнгли ундин тира¹ булғай ва яна ушал сўзни бир иборат била айтса булурким, эшитгон кишининг жони ундин роҳатда булғай.

ҲИКОЯТ

Ундоқ эшитдимки, бир кеча Хорун-ар Рашид бир туш кўрдиким, оғзидин барча тишлари тўкулмиш. Эрта тонг туриб бир муаббирни² чақириб сўрадиким, «бу тушнинг таъбири недур?». Муаббир деди: «Эй амиралмуъминин, сенинг олдинда барча хеш, ақрабо ва қариндошларинг ўлғусидир. Андоғким, сендин ўзга ҳеч киши қолмағусидур». Бу сўзни эшитгон Хорун-ар Рашид: «Менинг юзимга бундоқ дардлиг ва андуҳлиг сўзни айтдинг. Менинг барча қариндошларим улсалар, сўнгра мен қандоғ ишга ярарман ва на янглиг рўзгор сурарман?» - деди ва унга юз таёқ урмоқ буюрди. Сўнг бошқа бир муаббирни чақириб, тушин унга таҳрир³ қилди. Муаббир деди: «Эй амиралмуъминин, сенинг умринг барча ақраболаринг умридин узоқ булур». Хорун-ар Рашид деди: «Барча ақлнинг йўли бирдур ва икковининг таъбирининг негизи бир ерга борур, аммо бу ибора била ул иборанинг орасида фарқ бағоят кўздур». Буюрди, сўнги муаббирга юз тилло бердилар...

Эй фарзанд, сўзнинг юзин ва орқасин билгил ва уларга риоя қилгил, ҳар на сўз десанг юзи била дегил, то сухангўй булғайсан. Агар сўз айтиб, сўзнинг нечук эканин

¹ Тира - коронгу

² Муаббир - тушни таъбир килувчи.

³ Таҳрир - мақсадини оғзаки англайтиш.

билмасанг қушга ўхшарсанки, унга тўти дерлар, ул доим сўзлар, аммо сўзнинг маъносин билмас.

Сухангўй шул киши бўлғайки, ул ҳар сўзни деса, халққа маъқул бўлғай ва халқ ҳам ҳар сўз деса унга маъқул бўлғай. Бундай кишилар оқиллар қаторига киргай, йўқ эрса ул инсон суратида мавжуд бўлгон бир ҳайвондур.

Сўзни бағоят улуғ билгил, сўз осмондин келмас ва ул хор нарса эмасдур. Қай бир сўзники билсанг жойини ўткармай айтгил, вақтни зое қилмагил, йўқ эрса донишга ситам қилгон бўлғайсан. Ҳар сўз десанг рост дегил ва беъманиликни даъво қилғувчи бўлмагил.

Билмагон илмдин дам урмагил ва ундин нон талаб қилмагил. Ҳар на матлубинг бўлса, билгон илм ва ҳунардин ҳосил булур. Билмагон ҳунар даъвосидин ҳеч нарса ҳосил бўлмас, фақат беҳуда заҳмат чекарсан.

Ҳ И К О Я Т

Бундоғ айтурларки, Анушировон Одилнинг замонида бир хотин Абузуржмеҳрнинг оддига келиб, ундин бир савол сўрди. Абузуржмеҳр ул саволни билмамиш эрди ва хотинга қараб деди: «Эй хотин, ул сўзни сен сўрорсан, уни билмасман». У хотин деди: «Сен бугина сўзники билмассан, подшоҳнинг неъматин нечун ерсан?» Абузуржмеҳр деди: «Билгон сўз учун ерман, аммо билмагон сўз учун емасман. Ҳар сўзники билмасман подшоҳ менга ул сўз учун ҳеч нарса бермас ва ҳарна берса билгон сўзим учун берур».

Аммо, эй фарзанд, ҳеч кишининг олдида ифрот¹ қилмагил ва ифротни шумлиқ деб билгил. Ҳар ишда миёна (уртача) бўлгил, сўз айтмоқда ва иш қилмоқда... сангин² бўлгил. Розингни³ узингдин ўзга кишига айтмагил, агар айтсанг сўнгра уни роз демагил.

Халойиқнинг орасида бир кишининг қулоғига сўз айтиш яхши эмасдур. Агар бу сўз гарчанд яхши сўз бўлса ҳам, ташқарисиндан уни ёмон сўз деб гумон қиладилар ва кўп одамлар бир-бирларидан даргумон бўладилар. Гар сўз

¹ Ифрот - ҳаддан ошиш.

² Сангин - оғир.

³ Роз - сир.

демоқчи бўлсанг, шундай сўз дегилки, сўзингнинг ростлигига гувоҳлик берсинлар. Агар ўзингни зўрлик била айбдор қилмоқ тиламасанг, бирор нарсага гувоҳ бўлмагил ва агар гувоҳ бўлсанг, гувоҳлик берар вақтда эҳтироз¹ бўлгил. Агар гувоҳлик берсанг, майл била бермагил.

Ҳар сўзни андиша била бошлагил, токи айтгон сўзингдин пушаймон бўлмагайсан.

Андишани илгари тутмоқ ҳам бир нав кароматдур. Ҳеч сўзни эшитишдан дилтанг бўлмагил. Ул сўз ишингга хоҳ ярасун, хоҳ ярамасун, уни эшитгил, то юзингга сўз эшиги бекланмасун ва фойдаси фавт² бўлмасин.

Совуқ сўзлик бўлмагил. Совуқ сўз бир тухумдур, ундин душманлик ҳосил бўлур.

Адабиётлар

1. Кайковус Қобуснома. Т. 1994.
2. Кайковус Қобуснома. Т. 1986.
3. Кайковус Қобуснома. Т. 1973.

¹ Эҳтироз – сақланиш, эҳтиётланиш.

² Фавт – йўқотиш, улим; фавт бўлмоқ – ўлмоқ.

АЛИШЕР НАВОЙИЙ ИЖОДИДА НУТҚ МАДАНИЯТИ ВА НОТИҚЛИК САЊАТИ МАСАЛАЛАРИНИНГ ТАЛҚИНИ

Саволлар

1. Навоийнинг фикрича воиз қандай хусусиятларга эга бўлиши керак?
 2. Навоий қайси асарида воизлик санъатига алоҳида тухталиб утади?
 3. Навоий тан олган воизлардан кимларни биласиз?
 4. Воизлик қандай баҳоланади?
 5. Тилшуносликка оид қандай асарларини биласиз?
 6. Навоийнинг қуйидаги матлаъли газалини ким юқори баҳолаган эди?
Оразин ёпқоч кўзимдан сочилур ҳар лаҳза ёш,
Бўйлаким, пайдо бўлур юлдуз, ниҳон бўлғоч қуёш...
7. Навоий ҳақида қандай ривоятлар биласиз?
 8. Навоий ҳақида қандай шеър ва қўшиқлар биласиз?
 9. Навоий, Ҳусайн Воиз Кошифий ҳақида қайси асарида маълумот беради?

Топшириқлар

1. Алишер Навоийнинг тил ва нутқ, нутқ одоби, нутқий маданият, нутқ санъати ҳақида айтган фикрларидан ёзинг.
2. Навоийнинг нотиклиги ифодаланган ривоятлардан топиб ёзинг.
3. «Кўп деган кўп енгилур, кўп еган кўп йиқилур», мақолини изоҳланг.
4. «Ваъзхон шундай бўлиши керакки, унинг мажлисига бўш кирган одам тўлиб чиқсин; тўла кирган одам эса енгил тортиб, ҳоли қайтсин», фикрини изоҳланг.
5. «Тил шунча шарафи билан нутқнинг қуролидир. Агар нутқ номаъқул бўлиб чиқса, тилнинг офатидир», маъносини изоҳланг.

Алишер Навоий

Алишер Навоий ибрат булгулик ҳаёт ва ижод йўлини босиб ўтди. Болалигидан зийрак ва қобилиятли булган Алишерни тўрт ёшида ўқишга берадилар. Ота ва она унинг ҳар томонлама билим олиши учун барча шарт – шароитларни яратиб берадилар. У адабий асарларни қунт билан ўқий бошлайди. Саъдий, Фаридиддин Аттор асарларини қайта – қайта ўқир ва ёд олар эди. Алишер бадий асарларни ўқиш ва ўрганиш билан кифояланиб қолмади. Унинг ўзи ҳам шеърлар ёза бошлайди. 10 – 12 ёшларидаёқ бадий завқи ва диди ҳамда илк шеърлари билан танилиб, катта санъткорлар ва олимларнинг диққатини ўзига жалб қилган эди. Навоийнинг замондоши тарихчи Хондамирнинг хабар беришича, кунлардан бирида анча кексайиб қолган Лутфий шогирди навқирон Алишердан ёзган янги шеърларидан ўқиб беришни сўраган. Навоий қуйидаги матлаъли газални ўқиган;

Оразин ёпқоч кўзимдан сочилур ҳар лаҳза ёш,
Бўйлаким, пайдо булур юлдуз, ниҳон булғоч қуёш...

Бу ажойиб газалдан қаттиқ ҳаяжонланган Лутфий: «Агар мумкин булса эди, мен узининг форсий ва туркий тилларда айтган ун-ун икки минг байт шеъримни шу бир газалга алмашар эдим», – деган.¹

Навоий дўсти Ҳусайн Байқаро тахтни эгаллагач, унинг саройида муҳрдор, вазир лавозимларини бажарди. Мамлакатнинг обод ва фаровон бўлиши, санъат ва адабиётнинг ривожланишига ўзининг бебаҳо ҳиссасини қушди. Айни пайтда ижоддан бир соат ҳам бўшамай, ўзбек адабиёти хазинасини шеърини дурдоналар билан бойитди. Ўлмас асарлар яратди.

Алишер Навоий ижодида суҳбат ва нутқ одоби қоидалари қиёмига етказиб баён этилган.

Навоий сузнинг ҳашамдорлигидан кўра, ҳаққонийлигини улуғлайди. Фикринг халқ учун фойдали ва тушунарли булсин десанг, содда тилда гапир, дейди:

¹ Қаранг: Н.М.Маллаев Ўзбек адабиёти тарихи. –Т. 1976. 363-364 – бетлар.

«Сўзки фасоҳат зеваридин музайян эмасдир, анга чинлик зевари басдур. Ёлгончи ҳар неча сўзида фасихроқ, сўзи қабиҳроқ. Чин сўз нечаким бетакаллуф, қойилги иборат соддалигидин йўқ таассуф».

Навоий яхши сўзли, эл учун фойдали нотиқларга ён босади. Уларнинг хизматини масжид имомларининг қилаётган ишларидан юқори қўяди. Шу туфайли улар учун имомларга нисбатан анча кўп маблағ ажратишни тавсия этади: «Воизга йиллик нақди беш юз олтун, бугдой ун юк. Имомга масжиди жомеъда хатиб бўлиб, мактабдаги тутгай, йиллик нақди икки юз олтун, бугдой ун юк».¹

Алишер Навоийнинг тил ва нутқ, нутқ одоби, нутқ маданияти, нутқ санъати ҳақида айтган фикрларида қадимий туркий халқларнинг нутқ маданияти борасидаги бой ва ноёб мероси маҳорат билан умумлаштирилган.

Навоий асарларида чунончи, нутқ одобининг талаблари ҳақида фикрлар бор.

1. Тилни, сўзни қадрла, уни ҳурмат қил:

Донау дур сўзини афсона бил,
Сўзни жаҳон баҳрида дурдона бил.

(«Хамса», 34-бет).

2. Яхши сўзли олиш (нутқ) – санъатдир, ноёб ҳунардир.

Уни эгаллашга интилгин:

Эрдин сўз ҳунар, энчдин буз ҳунар

(«Маҳбуб ул-қулуб» 82-бет).

3. Инсоннинг одоб ахлоқини белгилайдиган омиллардан бири унинг сўзи, нутқидир: Сувнинг мазаси муз била, ошнинг мазаси туз била, одам яхшилиги сўз била.

(«Маҳбуб ул-қулуб» 79-бет).

Сўз зоҳир этар замир иши кўпрагидин,
Тил мухбир эрур кўнгул ниҳон эмгагидин,

Фаҳм айла киши ҳолини сўз демагидин,
Ким берди хабар ҳадиси кўнглидагидин
(«Назмул-жавоҳир»дан, 41-бет).

¹ Б.Уринбоев, А.Солиев. Нотиқлик маҳорати. -Т, 1984. 32-бет.

4. Кишининг сўзи (нутқи) унинг ақлий камолотидан дарак беради:

Одамки демак бирла киромийдиру бас,
Сўз дурри ишининг интизомидуру бас,
Сихҳат ончаки, аҳли ақл комидуру бас,
Ақлига далил анинг каломидуру бас.

(«Назмул-жавоҳир»дан, 25-бет).

5. Сўзлаганда дилинг билан тилинг бир бўлсин, чунки дилдаги тилга чиқади:

Ҳақ сени севгай эл била бўлсанг,
Тилу кўнглунгни бир қилиб биррўй,
Нуқта сурсанг шукуфтау хандон,
Зист қилсанг, кушодоу хушрўй.

(«Арбаин» дан, 59-бет).

6. Сўзлаганда уйлаб сўзла, тушуниб, билиб гапир: Сўзни кўнглунгда пишқармагунча тилга келтурма, Ҳарнаким кўнглунгда бўлса тил сурма.

(«Маҳбуб ул-қулуб» 83-бет).

7. Хушмуомала, ширинсўз бул. Тилинг билан кишиларга озор берма:

Ҳар кимки чучук сўз элга изҳор айлар,
Ҳар неки агёр дурур ёр айлар,
Сўз қаттиги эл кўнглига озор айлар.
Юмшоги кўнгуларни гирифтор айлар.

(«Назмул-жавоҳир» дан, 43-бет).

8. Чин, тўғри сўзла, нутқингда ҳалол бул. Ёлгон сўз бахтсизлик келтиради. Чин сўз муътабар, яхши сўз мухтасар... сўзки фасоҳат зеваридин муаян эмасдур, анга чинлик зевари басдур. Ёлгончи ҳар неча сўзида фасихроқ, сўзи қабиҳ.

(«Маҳбуб ул-қулуб» 63-бет).

Хирадманд чин сўздин ўзга демас,
Вале бари чин ҳам дегулуқ эмас.
Киши чинда сўз зебо, дурур,
Неча мухтасар булса авло дурур.

(«Маҳбуб ул-қулуб» 83-бет).

9. Яхши, эзгу сўз (нутқ) кишига обрў, бахт келтиради. Эзгу сўзли бул:

Ким истаса мазҳари каромат булмоқ,
Ҳар навъ ишда истиқомат булмоқ
Сўздир анга мўжиби гаромат булмоқ,
Тил забтидадур анга саломат булмоқ.

(«Назмул-жавоҳир» дан,43-бет).

10. Тилдан туҳмат учун фойдаланма. Туҳматчидан қоч, ундан нафратлан:

Бировким ёлгон сўзни бировга боғлағай, ўз қаро булгон юзин ёглағай. Кабира гуноҳдур – оз сўз ҳамки ўтрукдур, заҳра гуноҳдур – оз сўз ҳамки ўтрукдур, заҳри муҳлиқдур – агарчи миқдори ўксукдур.

(«Маҳбуб ул-қулуб» 61-бет).

Эл айбини айтурга бировким узотир тил,
Ўз айбини фош айлагали тил узотур бил.

(«Маҳбуб ул-қулуб» 69-бет).

11. Тилингни тий. Кўп сўз, эзма ва вайсақи булма. Бу зарарлидир.

Бефойда сўзни кўп айтма ва фойдалиғ сўзни кўп эшитурдин қайтма. Оз деган оз янчилур, оз еган оз йиқилур.

(«Маҳбуб ул-қулуб» 82-бет).

Тил илдамидин булур гаромат ҳосил,
Юз навъ надомату маломат ҳосил.
Оз сўзлагандин истиқомат ҳосил,
Соқитлигидин вале саломат ҳосил.

(«Назмул-жавоҳир» дан,31-бет).

12. Сузлаганда шароитни, суҳбатдошингни ҳисобга ол, беурин сўз айтма... «...Золим ва бе дард суҳбатида нуқта сурма, наммом ва номард мулояматида дам урма. Доно илиқдин боргондин сўз айтма, утган йигитлик орзу билан қайтмас».

(«Маҳбуб ул-қулуб» 84-бет).

13. Бушогиз булма, суҳбат сирларини сақлашга урган:

Қайси мажлисдаким эшитсанг сўз,
Билгил ул сўз санга омонатдур,
Гар ани узга ерга нақл этсанг,
Ул омонатга бу хиёнатдур.

(«Арбаин» дан, 57-бет).

14. Гапирганда қайтариқлардан қоч, чунки улар фикрнинг таъсирини сусайтиради:

Бир деганни икки демак хуш эмас,
Сўз чу такрор топти дилкаш эмас.

(«Хамса», 484-бет).

Нутқ одобининг қайд қилинган маданий - ахлоқий талаб ва асослари нутқ меъёрлари сифатида қадимий даврлардан бери авлоддан - авлодга ўтиб келган. Ушбу нутқий меъёрларнинг сақланиши, ўзгартирилиши ва яшаб келишида оилавий анъаналар, бир тил жамоаси доирасида амал қилинган анъанавий қоидалар, суҳбатдошлар (сўзловчи ва тингловчилар)нинг бир-бирини ўзаро назорат қилиши, таълим тарбия, ўғит-насиҳат жараёни, шунингдек нутқий одоб меъёрлари ҳақида ёзилган адабиётларни мутолаа қилиш асосий ўрин тутган.

Демак, кишиларнинг қандайдир тўғри, таъсирчан, чиройли ва яхши гапиришга интилиши ва унга оид одатий қоидалар қадимий тарихга эгадир. Бундай одат қадимий ўтмишдан ҳозирга қадар мангу анъана сифатида яшаб ва такомиллашиб келган. Бироқ, нутқ маданияти тушунчаси билан боғлиқ ушбу нутқий одатлар турли даврларда муаян хусусиятлари билан фарқланиб турган. Айниқса, адабий тил пайдо булгунга қадар мавжуд бўлган нутқ одоби (нутқ

маданияти) тасаввурлари, адабий тил пайдо булгандан кейинги давр нутқ маданияти тасаввуридан фарқланади.¹

НАСИҲАТ АҲЛИ ВА ВОИЗЛАР ЗИКРИДА

Воиз керакки, «қолаллоҳ» сўз айтса ва «қола расулуллоҳ» мухолафатидин қайтса, худо ва расул йулига қадам урса. Ўзи киргондин сўнгра насиҳат била элни ҳам кивурса. Юрумагон йўлга элни бошқармоқ – мусофирни йўлдин чиқормоқдур ва биёбонга кетурмак ва бодияда итурмақдур. Усрукки, элга буюргай хушёрлиқ – уйқувчидекдурки, элга буюргай бедорлиқ. Уйқусида сўз деган жевлигон бўлур ва дегоңдек қилмоқ не дегон бўлур.

Ваъз бир муршид ва огоҳ ишидур ва анинг насиҳатин қабул этган мақбул кишидур. Аввал бир йўлни бормоқ керак, андин сўнгра элни бошқармоқ керак. Йўлни юрмай кирган итар ва гайри мақсуд ерга етар.

Воиз улдурки, мажлисига холи кирган тўлғай ва тула кирган холи бўлғай. Воизким, бўлғай олим ва мутаққий – анинг насиҳатидин чиққан шақий. Улки, буюриб ўзи қилмағай, ҳеч кимга фойда ва асар анинг сўзи қилмағай. Назоирхон била сурғувчи мақол – дастийёр била йирлағувчи қаввол.

Қитъа:

Воизки, дастёрсиз улмас сухангузор,
Анга ёроду мунга аёлғувчи ҳукми бор.
Тенгри сўзин аёлғувчи бўлмай дея олмағай,
Бир соз бўлса ҳам керак ул қилғай ихтиёр.²

Тилга ихтиёрсиз – элга эътиборсиз. Ҳарзагўйким, кўп тақаллум сурғай, итдебдурким, кеча тонг отқунга ҳурғай. Ямон тиллик андоққим эл кўнглига жароҳат еткурур, уз бошига ҳам офат еткурур. Нодоннинг муваҳҳиш-ҳарзага бўғзин кирмоғи-эшакнинг жиҳатсиз қичқирмоғи.

¹ Р.Қўнгуоров ва б. Нутқ маданияти ва услубият асослари. 24-25 бет.

² Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 14-том –Т. 1998. 32-33 – бетлар.

Хушгуйким, сүзни рифқ ва мусово била айтгай, кунгулга юз гам келадургон булса, анинг сүзидин қайтгай. Сүздадур ҳар яхшилиқни имкони бор, мунда дебдурларки, нафаснинг жони бор. Масиҳоким, нафас била улукка жон берди, гуё бу жиҳатдин эрди.

Макруҳеки, ҳарзаси тавил ва овози кариҳдур, ўзи савти била қурбақага шаҳибдур. Аҳли саодатлар руҳбахш зулолига манбаъ ҳам тил, аҳли шақоватлар наҳс қавқабига матлаъ ҳам тил. Тилига иқтидорлиг-ҳақими хирадманд; сўзига ихтиёрсиз – лаими нажанд. Тилки фасиҳ ва дилпазир бўлғай-хўброқ, агар кўнгул била бир булғай.

Тил ва кўнгул хўброқ аъзодурлар инсонда; савсан ва гунча маргуброқ раёҳиндурлар бўстонда. Одаме тил била сойир била ҳайвондан мумтоз бўлур ва ҳам анинг била инсонга сарафроз бўлур. Тил мунча шараф била нутқнинг олатидур ва ҳам нутқдурки, агар нописанд зоҳир бўлса, тилнинг офатидир.

Айн ул-қузот тил шарафидин Масиҳ гуфтор бўлди ва Ҳусайн Мансур тил сурътидин дорға сазавор.

Байт:

Ҳар неча бийми ҳажр сүзи ошиқ ултурур,
Вуслат башорати яна жисмига жон берур.

Тилдин азубат дилписанддур ва лийнат судманд. Чучук тилки, аччиғлиққа эврулди, зарари ом булди, қандники, мускир бода қилдилар, харом булди. Чучук сўз соф кўнгулларга қўшдур, барча атфол таъбиға мулоийм ҳалвофурушдур.

Байт:

Хуш сўзга ким ўлса масту беҳуш,
Шарбат аро заҳрни қилур нуш.

Ҳаркимки, сўзи ёлгон зоҳир бўлғоч уёлгон. Ёлгонни чиндек айтқувчи суханвар-кумушни олтун рукач қилувчи заргар. Ёлгон афсоналарда уйлтиргувчи, ёлгончи уйқуда

такалум сургувчи. Ёлгон айттувчи гафлатдадур. Сүзнинг аснофи бағоят чуқдур, ёлгондин ямонроқ синфи йуқдур.

Улки ёлгон била сарфи авкот эттай, анга бу ямон келмагай яна мубоҳот эттай. Агар мустамиъинни гофил топқай, ёлгонин чинга уткарса мақсудин ҳосил топқай. Зиҳи тенгрига ямон, не тенгридин, не халқдин шарманда. Муңдоқ наҳсининг чун эрур юзи ямонлиқ сари, бу нуҳусатшиор қутлуг уйдин ташқари.

Байт:

Ул кишини қутлуг эвдин ташқари сурмак керак,
Қутлуг эв дунё дурур, яъники, ултурмак керак.

Бировким, ёлгон сүзни бировга боғлагай, уз қаро булгон юзин ёқлагай, кабира гуноҳдур-агарчи миқдори ўксукдур.

Байт:

Заҳрнинг оз эса миқдори доғи муҳлиқдур,
Игнанинг нўти заиф эрса доғи кўр қилур.

Улки, сүзни бир ердин яна бир ерга еткургай, элнинг ўтган гуноҳини уз буйнуга индургай. Наммомлиқ чин сўзга маъмнудур. Агар зуҳур этгай-хаёл қилки, ёлгон сўзга не еттай. Сўз тергувчининг агар улуги, агар кичиги-билки эрурлар тамуг ўтининг тутруги.

Байт:

Ким сүзни териб айттувчи огзига бергай,
Молик ани дузах ўтининг дудига тергай.

Улки, жуз қувват даъвиси изҳор қилмас, гуёки. ҳақнинг қавий ул-матин эрканин билмас. Одамеки, қувват хаёлин кунглига кечирур-туфрогедурким, ел ургоч учурур. Дунё дор ул-ҳаводисдур ва анга кунгул боғламоққа гафлат боисдур. Олам умрдек бевафодур ва анинг давлатига эътимод қилмоқ хато.¹

¹ Р.Қунгуров ва б. Нутқ маданияти ва услубият асослари. 22-23-24 - бетлар.

Адабиётлар

1. Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 13 том. Т.: 1997.
2. Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 14 том. Т.: 1998.
3. Алишер Навоий. Вақфийя. Т.: 1991.
4. Алишер навоий. Лисонут тайр. 11 том. Т.: 1996.
5. Б.Аҳмедов. Навоий замондошлари хотирасида. Т.: 1985.
6. Б.Ҳасанов. Навоий асарлари учун қисқача лугат Т.: 1993.
7. М.Жураев. Эл деса Навоийни Т.: 1991.
8. Б.Ўринбоев, А.Солиев. Нотиқлик маҳорати Т.: 1984.
9. Нусратулло Атоулло ўгли Жумахўжа. Истиқлол ва она тилимиз Т.: 1998.
10. Н.М.Маллаев. Ўзбек адабиёти тарихи. Т.: 1976.
11. Р.Қўнгулов, Э.Бегматов, Ё.Тожиёв. Нутқ маданияти ва услубияти асослари Т.: 1992.

ҲУСАЙН ВОИЗ КОШИФИЙ ИЖОДИДА НУТҚ ВА НОТИҚЛИК САНЪАТИ МАСАЛАЛАРИ

Саволлар

1. Ҳусайин Воиз Кошифийнинг воизлик санъатига бағишланган қандай асарлари мавжуд?
2. Алишер Навоий ва Ҳусайин Воиз Кошифий ўртасидаги муносабат қандай бўлган?
3. Воиз ва Кошифий сўзларининг маъноси нима англатади?
4. Ҳусайин Воиз Кошифий ҳақида нималарни биласиз?

Топшириқлар

1. Ҳусайин Воиз Кошифийнинг «Футуватномаи султоний» асаридаги нутққа, нутқ санъатига оид фикрларни аниқланг.
2. Ҳусайин Воиз Кошифий маддоҳларни неча гуруҳга ажратади.

ҲУСАЙН ВОИЗ КОШИФИЙ

Ҳусайн Воиз Кошифий XV асрда Ҳиротда яшаб ижод этган таникли олим ва нотиқ бўлган. Унинг «Тафсири Ҳусайни», «Ахлоқи Муҳсиний», «Анвори Сухайлий» каби асарлари жуда машҳур бўлган. Ҳусайин Воиз Кошифий Алишер Навоийнинг замондоши ва дўсти бўлган. У нотиқликда, хусусан, ваъзхонликда ниҳоятда машҳур бўлганлиги учун ҳам «воиз» унвонига сазовор бўлган. «Кошифий» - кашф этувчи, деган маънони англатади. Одамлар Ҳусайн Воизнинг ҳар бир ваъзидан сўнг янги-янги нарсаларни кашф қилганлар, эгаллаганлар. Ҳусайн Воиз Кошифийнинг асарларида ҳикоя, ривоят, шеърӣй парчалар жой олган бўлиб, юксак ахлоқий ғоялар - поклик, имон, эътиқод, эзгулик тараннум этилади. Унинг асарларида панд-насихат ва ҳикмат кенг ўрин олган. Ҳусайн Воиз Кошифийнинг «Футуватномаи султоний» асарида жавонмардлик, унинг қонда ва хусусиятлари асослаб берилган. Айниқса, футувват асослари ва тасаввуф ғоялари ўртасидаги ўхшашлик кенг талқин этилган. Ҳусайн Воиз Кошифий 1505 йилда Ҳиротда вафот этган.

ФУТУВВАТНОМАИ СУЛТОНИЙ ЁХУД ЖАВОНМАРДЛИК ТАРИҚАТИ

Иккинчи фасл: Маърака тузувчи сўз аҳли ҳақида.

Улар уч тоифа бўладилар: биринчи тоифа - маддоҳлар, ғазалхонлар ва сакқоллар. Иккинчи тоифа - хосағўйлар ва бисотандозлар. Учинчи тоифа - қисса сўйлагувчилар ва афсона айтувчилар (яъни, бахшилар). Буларнинг ҳар бири ҳақида алоҳида қисмларда тўхтаб ўтамиз.

Биринчи қисм. Маदдоҳлар ва ғазалхонлар зикрида

Шуни билгилки, футувват аҳли (аҳли шадд) орасида маддоҳларнинг мартабаси энг баланддир. Бунинг сабаби шуки, аҳли байт, хонадон муҳаббати барчанинг кўнглида мавжуд ва агар биров бошқа бировни севса, севгилисининг таърифини тилидан кўймайди... Маддоҳлар шундай хусусиятга эга кишилардирлар ва узлуксиз аҳли байт таърифида сўз айтадилар ва хонадоннинг ёдида сўз айтиш билан вақт ўтказадилар.

Агар маддоҳлар неча хил бўлади, деб сўрасалар, тўрт хил деб айтгил: Биринчидан - ўзлари бадеҳатан ижод қилувчилар, улар ўзлари шеър айтиш қобилиятига эга бўлиб, ҳикоят у ривоятларни назмга тушуриб, баён қилаверадилар. Иккинчи хили - бошқа шоирларнинг шеър, ҳикоя ёки бадеҳаларини ижро этиб, халққа фойда етказувчилардир. Бу тоифани ровийлар деб атайдилар ва улар ҳам маддоҳлар жумласидандирлар. Учинчи хили маддоҳлик баробарида бошқа ишлар билан ҳам шуғулланиб, халққа файз етказувчилардир. Масалан, сакқолар (сув тарқатувчилар) шундай кишилар бўлиб, уларнинг ишидан одамлар хурсандирлар. Тўртинчи тоифа ҳар ердан ҳар хил байтларни ёд олган кишилар бўлиб, улар эшикма-эшик юрадилар, қасида айтиб нон йиғадилар ва маддоҳликни гадойлик, деб тушунадилар. Буларни агарчи қиёфаларига қараб маддоҳ десаларда, аслида ушбу жамоага мувофиқ эмасдирлар.

Агар маддоҳлик одоби нечта бўлади, деб сўрасалар, бешта деб айтгил: аввал шуки, доимо тақво ва таҳоратда бўлсин... Учинчидан, ғаразли ниятда ва қасд олиш учун маддоҳлик қилмасин. Тўртинчидан, бойликка берилган бўлмасин. Бешинчидан, мадҳда ошириб муболаға қилиш билан шуғулланмасин.

Агар маддохнинг нечта сифати бўлиши керак, деб сўрасалар, айтгилки, маддохнинг йигирма сифати бўлади. Булар: сидх, сабр, шукр, зудх (пархез), тоат, қаноат, муҳосаба (умр ҳисобини олиш), муроқаба, худо ёдида тафаккурга берилиш (тавозуъ, таслим, ихлос, карам, нисор, мужоҳада (жиду жаҳд қилмоқ), тафаккур, таваккул кам ейиш, кам ухлаш ва шафқатли бўлиш.

Агар маддох ҳазар қиладиган сифатлар нечта, деб сўрасалар, ўттизта деб айтгил. Булар: гафлат, ғурур, айбжўйлик, риё, майхўрлик, қаро кўнгиллилик, зино, бадахлоқлик, жанжалкашлик, ярамас ва ношоиста сўз айтиш, ваъдани бузиш, масхара-мазах қилиш, ноўрин таъна, ёлғон гапириш, ёлғон қасам ичиш, биродарларни ғийбат қилиш, тухмат қилиш, гап ташиш, ғамозлик, ҳасад, маккорлик, одамларни ёмонлаш, бойликка ҳирс қўйиш, зулм, бахиллик, кўп ухлаш ва кўп ейиш.

Агар маддохлар бир-бирлари билан муносабатда қайси қоидаларга риоя қилишлари керак, деб сўрасалар қуйидаги олти қоидага деб айтгил: аввал шуки, бир-бирлари билан дўст бўлсинлар... Учинчидан, бир-бирлари билан келишмай иш бошламасинлар. Тўртинчидан, заиф-ожизаларни қаторларидан суруб чиқармасинлар. Бешинчидан, бир-бирларининг ҳурматини сақлашда қилча гумон-шубҳага йўл қўймасинлар, токи ҳамма ерда муҳтарам ва азиз бўлсинлар.

Агар маддохлар неча хил бўлади, деб сўрасалар, уч хил деб айтгил. Бир хиллари фақат шеър ўқийдилар, шеърни равон ва ифодали ўқиб, тингловчиларга завқ бағишлайдилар. Иккинчи хиллари насрий асарлар, мўъжаз гаплар, ибора ва таъриф тавсифлар (қасидахонликни) наср билан адо этадилар ва бу тоифани ғарраҳон (чиройли ўқийдиганлар) деб атайдилар. Учинчи хиллари наср ва назмни аралаштириб ўқийдилар. Бу тоифани мурассаъхон (сўз устаси), деб айтадилар. Ва буларнинг камол фазили, мартабалари олдинги икки гуруҳдан баланддир.

Агар маддохларга хос аломатлар нимадан иборат, деб сўрасалар, айтгил: маддохларнинг ўзига хос аломати тўн ва хирқа кийишда эмас. Улар ҳар қандай тўнни кийиб юришлари мумкин. Аммо уларнинг бошқалардан ажралиб турувчи ташқи аломатлари бор. Бу - найза, тавқ (халқа, белбоғ) суфра (дастурхон), чироқ ва болта (қурол) олиб юришларидир... Найза - ўзини ҳимоя қилиш белгиси, тавқ - маддохнинг қайси мартабада эканлигини кўрсатувчи белги, дастурхон - сахийлик ва қўли очиклик аломати, чироқ -

кўнгил равшанлиги, яъни футувват эрлари муҳаббатини кўнгил ичида ёниқ сақлаш, ўзини ёндириб бўлса ҳам, ўзгаларни иситиш, ўзгалар дилига ёруғлик, сафо бағишлаш аломати...

Учинчи қисм. Қиссахонлар ва афсона айтувчилар ҳақида

Шуни билки, қисса ўқиш ва қисса эшитишнинг фойдаси катта. Биринчидан, киши ўтган аждодларнинг иши ва аҳволидан хабардор бўлади. Иккинчидан, одам ғаройиб ва ажойиб воқеа, саргузаштларни эшитса, фикри ва кўзи очилади. Учинчидан, ўтганларнинг заҳмату уқубатларидан хабардор бўлса, ҳеч ким бу дунёда ташвиш-ғамдан озод эмаслигини англаб, кўнгли таскин топади, тасалли бўлади. Тўртинчидан, ўтган подшолар давлати ва мулкининг заволини эшитса, дунё молига меҳри сусаяди, бойлик кишига вафо қилмаслигини билиб олади. Бешинчидан, қисса эшитган беҳад кўп ибрат олади, тажриба орттиради. Бас, маълум бўладиким, ўтмиш аждодларнинг қиссаларида фойда кўп, агар бўлиб ўтган воқеалар бўлса, айтувчи ва ўқувчи билан бирга эшитувчи ҳам ундан нафъ топади ва агар ғайри воқеъ (тўқима) бўлса, айтувчи учун гуноҳ ҳисобланса-да, аммо эшитувчи учун фойдали ва савобдир...

Агар маъракада курси (сандали) кўйишнинг маъноси нима, деб сўрасалар, жавоб бериб айтгил: бунинг маъноси шуки, кимнингким истейдоди ҳунари бўлса, у қолган одамлардан баландроқ ўтиришга лойиқ, чунки бошқалар унинг дийдоридан баҳраманд бўлишлари керак. Агар сандалини ким учун кўядилар, деб сўрасалар, санъаткор, ҳунарманд кишилар учун деб айт. Зеро подшолар ҳам паҳлавонликда, сўз ҳунарида ном қозонганларни сийлаб, уларни курсига ўтқаздилар. Бас, сўз майдонининг паҳлавони бўлган кишиларни курсига ўтқазиб, қадрласа арзийди. Агар курсининг нечта рукни бор, деб сўрасалар, тўртта деб айтгил: иккита остки ва иккита устки рукнлар. Иккита устки рукн нимага ишора, деб сўрасалар, айтгил: бири - билим ва иккинчиси - ақлу фаросат, зеҳну заковатга ишора. Яъни сандалида ўтирган одам билими ва заковати билан ҳар бир маъракада қандай сўзга талаб борлигини англасин ва шунга қараб сўз айтсин. Сандалининг остки икки рукни нимага ишора, деб сўрасалар, бири - сабрга, иккинчиси - саботга ишора деб айтгил. Яъни, сандалига чиқиб ўтирган одам чидамли бўлиши, ўз ишига мустаҳкам, собит бўлмоғи лозим. Ҳар нарсага ўрnidан туриб, енгилтаклик қилмаслиги керак.

Агар қиссаҳонлик неча хил бўлади, деб сўрасалар, икки хил бўлади деб айтгил: биринчиси ҳикоят айтиш (ўқиш), иккинчиси - шеърхонлик. Ҳикоят айтишнинг эса саккизта қондаси бор. Аввал шуки, қиссаҳонлик бошланганда, агар киши қиссани бошловчи бўлса, у устоз таълимини олган, устоз ҳузурда ўтқарган киши бўлиши керак. Ва агар қиссани тугатувчи бўлса, ўзи мустақил такрорлаган бўлсин, токи эсидан чиқиб, тутилиб қолмасин. Иккинчидан, чаптастлик билан дадил сўзга киришсин, хомлик ва ланжлик кўрсатмасин. Учинчидан, маърака қандай асарни қабул қилишини англасин ва эл рағбати кўпроқ бўлган асарларни танласин. Аммо меъёрни сақласин. Тўртинчидан, ҳикоя давомида насрни гоҳи-гоҳида назм билан қўшиб олиб борсин, лекин бу эшитувчиларга малол келмайдиган даражада бўлсин. Улуғ устозлар: назм-қиссаҳонликда бамисоли таомга солинадиган туздир - агар кам бўлса, таом таъмсиз бўлади ва агар кўпайса шўр бўлади, деганлар. Бас, меъёрни сақлаш лозим. Бешинчидан, ёлгон ва ишонарсиз сўзларни гапирмасин, токи элнинг назаридан қолмасин. Олтинчидан, кинояли тушунилмайдиган сўзларни айтмасин, чунки бу эшитувчиларни ранжитади. Етинчидан, тамаъ билан одамлар жонига тегмасин, гадойлик қилмасин. Саккизинчидан, қиссаҳонликни тез тугатмасин ва ҳаддан зиёд чўзмасин ҳам, ўрталикни сақласин.

Агар шеърхонлик одоби нечта, деб сўрасалар, олтига деб айтгил: биринчидан, шеърни оҳонг билан ўқисин, иккинчидан, сўзни одамлар қалбига жойлай олсин. Учинчидан, агар бирор мушқил (тушинилиши оғир) байт пайдо бўлса, йиғилганларга уни шарҳлаб, мазмунини изоҳлаб берсин. Тўртинчидан, эшитувчига малол келадиган иш қилмасин. Бешинчидан, гадойлик қилмасин, муболағали қасамлар ичмасин. Олтинчидан, ўқиган шеърининг муаллифини маърака охири ёки бошида тилга олиб, дуо қилсин.

Афсона айтувчилар ҳам қиссаҳонларга ўхшаш бўлиб, айтиб ўтилган қондалар уларга ҳам тегишлидир.

АБДУЛЛА АВЛОНИЙНИНГ «ТУРКИЙ ГУЛИСТОН ЁХУД АХЛОҚ» АСАРИДА НОТИҚЛИК МАСАЛАСИ

Саволлар

1. Абдулла Авлониёнинг қандай асарларини биласиз?
2. «Туркий гулистон ёхуд ахлоқ» қандай асар ва у неча бобдан иборат?
3. Асарда одамлар хулқи, хатти-ҳаракати нуқтаи назаридан неча гуруҳга бўлинади?
4. Муаллиф тарбиянинг қандай турлари ҳақида фикр юритади?
5. Бола тарбиясида нималар муҳим эканлигини таъкидлайди?
6. «Ҳифзи лисон» деб нимага айтилади?
7. Абдулла Авлониё миллий тилни сақлаш масаласида нима дейди?
8. Ахлоқ нима ва унинг қандай қуринишлари бор?
9. Хулқ нима ва унинг қандай қуринишлари бор?
10. Диёнат деганда нимани тушунасиз?

Топшириқлар

1. Туркий гулистон ёхуд ахлоқ асарини синчиклаб ўқинг.
2. Асар юзасидан баҳс-мунозара ўтказиш учун саволлар тузинг.
3. Асардан керакли ва муҳим ўринларни дафтارينгизга ёзиб олинг.
4. Киши табиати билан боғлиқ бўлган сўзларни изоҳи билан ёзинг.
5. Виждон, ҳаё, диёнат, қаноат, сабр, илм, адолат тўғрисида қисқа ёзиб олинг.
6. Ёмон хулқлар: газаб, жаҳолат, адоват, намимат, гийбат, ҳақорат, ҳасад, тама тўғрисида қисқача дафтارينгизга ёзиб қўйинг.
7. Яхши ва ёмон хулқларни ифодаловчи сўзларни ўзбек тилининг изоҳли лугати ёрдамида кўчириб ёзинг.
8. Ватан туйғуси китобини ўқинг ва баҳсга тайёргарлик қуринг.

АБДУЛЛА АВЛОНИЙНИНГ «ТУРКИЙ ГУЛИСТОН ЁХУД АХЛОҚ» АСАРИДА НОТИҚЛИК

Абдулла Авлонийнинг педагогикага оид асарлари ичида унинг 1913-йилда ёзган ва 1917 йилда иккинчи бор нашр қилинган «Туркий гулистон ёхуд ахлоқ асари» XX аср бошларидаги педагогик фикрлар тараққиётини урганиш соҳасида катта аҳамиятга моликдир. Бу асар мазмун томонидан муаллифнинг бошқа ижтимоий ва педагогик асарлари билан узвий боғлиқдир.

XX аср бошларида бундай асарни ўзбек тилида биринчи бўлиб Абдулла Авлоний яратди ва таълим – тарбия ишларида уни тадбиқ этди. Абдулла Авлоний араб, форс, рус ва озарбайжон тилларини яхши билган олим эди. Унинг қардош халқлар ва чет тилларини билиши педагогик ва поэтик ижодининг тараққиёти учун катта замин ҳозирлади.

«Туркий гулистон ёхуд ахлоқ» китоби катта – кичик 64 бобдан иборат бўлиб, ҳар бир боб таълим – тарбия масаласига бағишланади ҳамда бири иккинчисини тўлдиради, такомиллаштиради. Ёзувчи бу асарини яратишда халқ педагогикасидан кенг фойдаланади.

Абдулла Авлоний «Тарбия» сарлавҳаси остида тарбия турлари ҳақида фикр юритади: 1. «Тарбиянинг замони», 2. «Бадан тарбияси», 3. «Фикр тарбияси», 4. «Ахлоқ тарбияси». Болани тарбиялашда бу тўрт масала гоят муҳим аҳамият касб қилишини таъкидлайди.

Бола тарбиясида муаллиф бола яшаб турган шароит, муҳит, кишиларнинг роли катта эканлигини кўрсатади ва бу соҳа оила, мактаб шароитини ҳам назар-эътибордан четда қолдирмайди. Тарбия боланинг ахлоқига, хулқ-атворига кучли таъсир этишни эътироф қилади ва оналарни ўз болаларини тарбия қилишга чақиради. Таълим билан тарбия бир-бири билан боғлиқ бир бутун жараён эканлигини таъкидлайди.

Абдулла Авлоний тил масаласига катта эътибор беради, тилни халқ билан боғлаб талқин қилади: «Ҳар бир миллатнинг дунёда борлигин кўрсатадурган ойинайи ҳаёти тил ва адабиётидур». У ўз асарида ҳар бир кишининг ўз она тилини мукамал билиши, ҳар бир сўзни ўз ўрнида

ишлатиши, миллий-адабий тилнинг тараққий учун жонкуярлик қилиши зарурлигини қайд қилади. «Ҳифзи лисон» деб ҳар бир миллат ўз она тили ва адабиётини сақламакни айтувур».

«Туркий гулистон ёхуд ахлоқ»нинг биринчи саҳифасидан то сўнгги саҳифасигача Авлонийнинг инсон-парварлик ғоялари ифодаланган. У ҳамма нарсадан аввал халқ манфаатини кўзлашни, халққа хизмат қилишни биринчи уринга қўяди.

Абдулла Авлоний инсоннинг энг ёмон хулқларидан гийбат ва адоватнинг бир-бирига яқинлигини ва гийбатнинг оқибати адоват билан тугагини кўрсатиб ўтади. У дейди: «Гийбат соҳиби лаззат ўрнига ўз бошига ёки бир бошқа кишининг бошига бир бало ҳозирлайдур. Чунки сўз боруб гийбат қилинмиш кишининг қулогига етар,газаб қони ҳаракатга кирар, гийбатчидан ўч олмак фурсатини пойлар...Шу тариқа гийбатдан туғилган адоват чўзилмоққа оид бўлиб, душманлик зўрайиб, ўз ораларидаги хусусий жанжаллар ила азиз умрларини ўздируб, умумий халқ фойдаси учун ишланадурган миллий ишлардан маҳрум бўлмаклари ила баробар аҳолининг орасидан иттифоқнинг йўқолувиға сабаб бўлувлар».¹

Ахлоқ

Сўйласанг сўйла яхши сўзлардан,
Йўқса жим турмоқинг эрур яхши.
Уйласанг яхши фикрлар, уйла,
Йўқса гунг бўлмоқинг эрур яхши.
Ишласанг ишла яхши ишларни,
Йўқса бекорлигинг эрур яхши.²

Фикр тарбияси

Фикр тарбияси энг керакли, кўп замонлардан бери тақдир қилинуб келган, муаллимларнинг диққатларига сўялган, виждонларига юкланган муқаддас бир вазифадур. Фикр инсоннинг шарофатлик, гайратлик бўлишиға сабаб

¹ Қаранг. Абдулла Авлоний. Туркий гулистон ёхуд ахлоқ. Т. 1992. 3-9 – бетлар.

² Абдулла Авлоний. Уша асар. 17-бет.

буладур. Бу тарбия муаллимларнинг ёрдамига сунг даража муҳтождурки, фикрнинг қуввати, зийнати, кенглиги муаллимнинг тарбиясига боғлиқдур. Дарс ила тарбия орасида бир оз фарқ бор бўлса ҳам, иккиси бир – биридан ойилмайдурган, бирининг вужуди бирига бойланган жон ила тан кабидур.

Масалан: жой солинмаган яхши бир уйнинг ичида утирмак мумкин ўлмадиги каби, ичига ҳар хил янги ашёлар тўлдуруб зийнатланган эски иморат ҳам ўлтуришга ярамайдур. Башарти ўлтурса, инсонлар: «Эски уйга янги золдивор», «Кир кўйлакка жун жияк», «Мис қозонга лой туюқ» деб ҳажв, кулги қилурлар.

Фикр агар яхши тарбият топса,
Ханжар, олмосдан бўлур ўткур.
Фикрнинг ойинаси олурса занг,
Руҳи равшан замир ўлур бенур.¹

Яхши бирла юрса, ҳар ким мақсуди ҳосил бўлур,
Юрса нодонлар ила, бир кун бориб қотил бўлур.
Катталар қилган насиҳатни кичиклар олмаса,
Оқибат хулқи бузуқ бир беадаб жоҳил бўлур²

Иффат

Иффат деб нафсимизни гуноҳ ва бузуқ ишлардан сақламоқни айтилур. Бошимизга келадурган кулфат ва заҳматларнинг аксари ёмон тилимиздан, андозадан ортиқ сўйлаганимиздан келур.

Ўйламай сўйлаган оғримай улар,
Фикр ила сўйлаган йигламай кулар.

Ҳифзи Лисон

Ҳифзи лисон деб ҳар бир миллат ўз она тил ва адабиётини сақламагини айтилур. Ҳар бир миллатнинг дунёда борлигин кўрсатадурган ойинаи ҳаёти тил ва адабиётидур. Миллий тилни йўқотмак миллатнинг руҳини

¹ Абдулла Авлоний. Уша асар. 15-бет.

² Абдулла Авлоний. Уша асар. 17-бет.

йўқотмақдур. Ҳайҳот! Биз туркистонликлар миллий тилни сақламак бир тарафда турсун кундан – кун унутмак ва йўқотмақдадурмиз. Тилимизнинг ярмига арабий, форсий улангани камлик қилуб, бир четига рус тилини ҳам ёпишдирмақдадурмиз. Дуруст, бизларга ҳукуматимиз бўлгон рус лисонини билмак ҳаёт ва саодатимиз учун ош ва нон каби кераклик нарсадур. Лекин уз еринда ишлатмак ва сўзламак лозимдур. Зигир ёғи солуб, мошкичири каби қилуб, аралаш-қуралаш қилмак тилнинг руҳини бузадур.¹

«Ёҳу! Бизга на булди? Боболаримиз йулидан чиқуб кетдук. Яхши қўшинингдан олгунча ёмон уйингни қидир», – демишлар. Боболаримизга етушгон ва яраган муқаддас тил ва адабиёт бизга ҳеч камлик қилмас. Ўз уйимизни қидирсак ва аҳтарсак, йўқолганларини ҳам топармиз. «Йўқолса йўқолсун ўзи бошимга тор эди», – деб Ёвропо қаллогини кюуб, кулги бўлмак зур айб ва уятдур. Пайгамбаримиз: «Эрларда жамол лисон ва тилдур», – демишлар.

Эй она тил, азиз қадрдоним,
Илтифоти руҳим, раҳмоним,
Туридигим кундан айладинг улфат,
Ўлгунча айилма, эй жоним.
Менга илму адаб сан ўргатдинг,
Чин адиб, муаллим шоним.
Миллатинг руҳини кўтаргучисан
Энг муқаддас карамли султоним.

Умумий миллий тилни сақламак ила баробар хусусий оғиз орасидаги тилни ҳам сақламак лозимдир. Чунки сўз инсоннинг даража ва камолини, илм ва фазлини ўлчаб кўрсатадурган тарозисидур. Ақл соҳиблари кишининг дилидаги фикр ва ниятини, илм ва қувватини, қадр ва қийматини сўзлаган сўзидан билурлар. «Қуруқ сўз қулоқга ёқмас», – демишлар.

Агар сўз ақл ва ҳикматта мувофиқ бўлуб, ўзига ёки эшитувчига бир фойда чиқадурган бўлмаса, асалларилари

¹ Абдулла Авлоний. Ўша асар. 32-бет.

орасида гунгуллаб юрган қовоқлари каби қуруқ гунгулламоқ фақат бош оғригидан бошқа бир нарса эмасдур. Бошимизга келадурган қаттиг кулфатларнинг купи юмшоқ тилимиздан келадур. Шунинг учун: «Куп уйла, оз суйла», – демишлар.

Тилларнинг энг яхшиси сўзга уста тил, сўзларнинг энг яхшиси билуб, охирини уйлаб суйланган сўздур.

Гузалик юзда эрмас, эй биродар,
Сузи ширин киши ҳар кимга ёқар.
Сузинг оз бўлсину маъноли бўлсун,
Эшитканлар қулоғи дурга тўлсун.
Сузинг бўлса кумуш, жим турмак олгун.,
Миси чиқгай сузинг куп бўлса бир кун.
Купайган сўзни бўлгай тўғриси оз,
Шакарнинг купидан ози бўлуз соз.

Ғийбат

Агар журму гунаҳ бўлсун десанг оз,
Тилингни сақла ғийбатдан қишу ёз.
Қулоққа пахта тик, ғийбат эшитма,
Шикоятчи кишига бўлма дамсоз.¹

Адоват

Адоват балоси бизларни нетди,
Адоват қилма деб ҳақ бизга айтди.
Зудлик қилдук, мол ва давлатлар кетди,
Молдан утуб, охир жонларга етди.²

Адабиётлар

1. Абдулла Авлоний Туркий гулистон ёхуд ахлоқ. Т.: 1992.
2. А.Иброҳимов, Х.Султонов, Н.Жураев. Ватан туйғуси Т.: 1996.

¹ Абдулла Авлоний. Уша асар. 51-бет.

² Абдулла Авлоний. Уша асар. 15-бет.

МУНДАРИЖА

Кириш	3
«Нутқ маданияти ва нотиклик санъати» курсининг мақсад ва вазифалари.....	5
Нутқ маданияти ва адабий меъёр. Нутқий малака.....	13
Ўзбек адабий тили ва нутқ маданияти.....	19
Нутқнинг коммуникатив сифатлари.....	23
Тил ва нутқ. Нутқ одоби. Тил ва маданият.....	34
Нутқ маданияти ва услубшунослик.....	40
Нутқ ва терминология	45
Нотиклик санъати тарихидан	52
Нотикликнинг турлари.....	64
Адабиётлар.....	68
Ғарб маданияти тарихида нотиклик санъатининг ўрни.....	69
Шарқ маданияти тарихида нотиклик санъатининг ўрни.....	75
Халқ оғзаки ижодида нутқ одоби масалалари	93
Кайковуснинг «Қобуснома» асарида суҳандонлик хусусида.....	103
Алишер Навоий ижодида нутқ маданияти ва нотиклик санъати масалаларининг талқини.....	110
Хусайин Воиз Кошифий ижодида нутқ маданияти ва нотиклик санъати.....	120
Абдулла Авлонийнинг «Туркий гулистон ёхуд ахлоқ» асарида нотиклик масаласи.....	125

**Расулов Равшанхўжа,
Хусанов Нишонбой Абдусатторович,
Мўйдинов Қодир Абдурасулович**

**«НУТҚ МАДАНИЯТИ ВА НОТИҚЛИК САНЪАТИ»
(ўқув қўлланма)**

Мухаррир: Э. Бозоров

Босишга рухсат этилди	28.09.2006.
Қоғоз бичими	30x42
Ҳисоб-нашр табоғи	8.25 б.т.
Адади	200
Буюртма	№ 220

**“IQTISOD-MOLIYA” нашриёти, 700084, Тошкент,
Ҳ. Асомов кўчаси, 7-уй**

Тошкент Молия институти босмахонасида ризография усулида чоп
этилди.

700084, Тошкент, Ҳ. Асомов кўчаси, 7-уй